

## บทที่ 1

### บทนำ

#### ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เมื่อกระแสวัฒนธรรมจากอินเดียเผยแพร่เข้าสู่ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งก็พบหลักฐานว่าได้ดำเนินมาแล้วตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 9 นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในภูมิภาคนี้ โดยเฉพาะยุคแรกเริ่มสมัยประวัติศาสตร์ของไทย ที่นักวิชาการส่วนใหญ่ได้กำหนดไว้ว่าเกิดขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12 เรียกสมัยทวารวดี ส่วนที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ความคิด คติ ความเชื่อของสังคมนั้น มีศาสนาพุทธเป็นสาระสำคัญ ได้รับการเผยแผ่ออกไปในวงกว้าง ทั้งเมืองท่าการค้าตามปากแม่น้ำ และเมืองตอนในที่กระจายตัวอยู่ทั่วทุกภูมิภาค โดยเฉพาะพื้นที่ภาคอีสาน พบหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีในทุกพื้นที่ และหลักฐานที่สำคัญคือ พุทธเจดีย์ อันเป็นปูชนียวัตถุ ปูชนียสถาน ที่ปรากฏในรูปของเสมาหิน พระพุทธรูป ทั้งแบบลอยองค์ และแบบที่สลักไว้ตามภูเขา พระพิมพ์ ธรรมจักร\* ตามศาสนสถานต่าง ๆ ทั้งในเขตชุมชนเมือง และในชุมชนชนบทห่างไกล ปูชนียวัตถุ ปูชนียสถาน อันเนื่องในพุทธศาสนาที่กล่าวถึงในงานวิจัยนี้กำหนดเรียก “พุทธเจดีย์” ตามความหมายเดิมในภาษาบาลี ซึ่งคำว่า “เจดีย์” มาจากคำว่า “เจติย” แปลว่าสิ่งที่เคารพ (พระอุตรคณาธิการ และจำลอง สารพัตถ์, 2530, หน้า 386) หมายถึงสรรพสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา สำหรับการเคารพบูชา

วัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดี ปรากฏหลักฐานเชิงประจักษ์ทั้งจากร่องรอยของผังเมือง รวมทั้งศิลปะ สถาปัตยกรรม ประติมากรรมที่เป็นปูชนียสถาน และปูชนียวัตถุ หลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวเหล่านี้ ส่วนใหญ่สร้างขึ้นมาเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา ในแบบอุทเทสิกเจดีย์ ซึ่งเป็นหนึ่งในสี่ประเภทของพุทธเจดีย์ตามตำราพุทธศาสนา

เจดีย์ในวัฒนธรรมพุทธศาสนานั้น ไม่ได้หมายความว่าเฉพาะสิ่งก่อสร้างหรือสถาปัตยกรรมทรงยอดสำหรับบรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ อย่างพระธาตุ หรืออัฐิบรรพบุรุษ (พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตฺโต, 2546, หน้า 40) แต่มีความหมายที่ครอบคลุมไปถึงสรรพสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการเคารพบูชา ตั้งแต่สภาพแวดล้อมต่าง ๆ ทั้งสถานที่ทางธรรมชาติ สวนป่า ต้นไม้

\* พบธรรมจักรในสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์ชิ้นหนึ่ง และชิ้นส่วนที่ชำรุด ที่เมืองโบราณเสมา ปัจจุบันอยู่ที่วัดธรรมจักรเสมาราม (วัดคลองขวาง) อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา รวมทั้งชิ้นส่วนธรรมจักร จากการขุดแต่งเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอภักดีชุมพล จังหวัดกาฬสินธุ์ (ดูใน ผาสุก อินทราวุธ และคณะ, ม.ป.ป.)

สิ่งก่อสร้าง ปุชนียสถาน – วัตถุ และบุคคล ฯลฯ จะนับความเป็นพุทธเจดีย์มิใช่แต่เพียงเจดีย์ (Pagoda) ที่เป็นถาวรวัตถุ แบบสิ่งก่อสร้างที่คุ้นเคยกันในปัจจุบันเท่านั้น แต่คำว่าเจดีย์ (Cetiya) นั้นยังได้รวมไปถึง สถานที่ทั้งหลายอันเป็นที่น่าอภิรมย์ พึงใจ เช่นสวนดอกไม้ สวนผลไม้ ก็รวมเรียกได้ว่าเป็นอารามเจดีย์ และยังมีวนอุทยาน ป่าไม้ธรรมชาติ โขดเขา ลำเนาไพรทั้งหลายก็ถือเป็นเจดีย์ และไม้ใหญ่ยืนต้นทั้งหลายก็เป็นรุกขเจดีย์ด้วยเช่นเดียวกัน คำว่าพุทธศาสนากำหนดประเภทของเจดีย์ได้เป็น 4 ประเภทด้วยกันคือ

1. ธาตุเจดีย์ คือสิ่งก่อสร้างที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า หรืออุปารหบุคคล คือ บุคคลสี่ประเภทที่บรรจุอัฐิธาตุไว้ในเจดีย์ประเภทนี้ได้ ประกอบไปด้วย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตเจ้า และพระเจ้าจักรพรรดิ

2. บริโภคเจดีย์ คือ สถานที่สำคัญ 4 แห่ง ที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธองค์เมื่อครั้งยังมีพระชนม์ชีพอยู่ และทรงมีพุทธานุญาตให้พุทธศาสนิกชนใช้เป็นสถานที่รำลึกถึงพระองค์ คือ สังเวชนียสถานทั้งสี่แห่ง ได้แก่ สถานที่ทรงประสูติ ณ ป่าลุมพินีวัน เมืองกบิลพัสดุ์ สถานที่ทรงตรัสรู้ ณ ดันโพนธ์ ตำบลพุทธคยา สถานที่ทรงปฐมเทศนา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี สถานที่ทรงแสดงดับขันธปรินิพพาน ณ ตำบลสาละวัน เมืองกุสินารา

3. ธรรมเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่บรรจุพระธรรม คำสอนของพระพุทธเจ้า เช่นพระไตรปิฎก

4. อุเทสิกเจดีย์ คือสิ่งที่เจตนาทำอุทิศถวายเป็นพุทธบูชา เช่นพระพุทธบัลลังก์ พระพุทธรูป พระพิมพ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514, หน้า 1-10) ซึ่งงานวิจัยนี้มีความเกี่ยวข้องกับเจดีย์ประเภทที่ 4 คืออุเทสิกเจดีย์นี้เป็นสำคัญ

เจดีย์ประเภทต่าง ๆ เหล่านี้ มักจะสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานไว้ตามศาสนสถานที่เป็นพระอาราม หรือวัดทางพุทธศาสนา ซึ่งในพุทธบัญญัติเกี่ยวกับหมวดที่ว่าด้วยที่อยู่อาศัย คือ “เสนาสนขันธกะ” หรือสิ่งที่พระพุทธองค์ได้กำหนดให้เป็นสถานที่อยู่อาศัยพื้นฐานที่สุดสำหรับพระสงฆ์เรียกว่า “รุกขมูลเสนาสนะ” อันหมายถึงการอยู่รอบโคนต้นไม้ การอาศัยป่าเป็นที่จาริกปฏิบัติวิเวก แสวงหาความสงบสมณะปฏิบัติวิปัสสนาธุระ สัมพันธ์กับการสร้างพุทธสถานแบบคูหาให้เป็นสถานที่ประกอบพุทธศาสนพิธี ซึ่งก็มีที่พักอาศัยสำหรับสงฆ์แบบอื่น ๆ ด้วย เช่นเรือนโล้นที่ไม่มีหลังคายอด และเรือนร้าง เป็นต้น (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, หน้า 268)

หลังสมัยพุทธกาลเมื่อมีการสร้างศาสนคารขึ้นในสังเวชนียสถานต่าง ๆ ทำให้สถานที่หรือบริเวณเหล่านั้นเกิดเป็นที่ชุมนุมชนทั้งเหล่าพระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์ที่เดินทางมาสักการบูชาประกอบศาสนพิธี ที่สุดแล้วก็จำเป็นต้องมีพระภิกษุอยู่พำนักเพื่อบำรุงรักษาศาสนสถานและสังเวชนียสถานเหล่านั้น ทั้งมีผู้ศรัทธาสร้างที่พักกุฏิถวาย ซึ่งไม่นานสถานที่นั้น ๆ ก็ได้กลายสภาพ

เป็นอารามหรือวัด ที่สมบูรณ์แบบสืบเนื่องกันมา จนเกิดเป็นแบบอย่างของวัดในปัจจุบัน\*

พุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน มีหลักฐานที่พบทั้งศาสนสถานแบบคามวาสี ที่อยู่ประจำชุมชนเมืองโบราณ และศาสนสถานแบบอรัญวาสี ที่อยู่ตามภูผาป่าเขา ที่อยู่ประจำชุมชนชนบท อันประกอบไปด้วยปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุประเภทพระพุทธรูป สถูป และเสมาหิน ดังจะได้กล่าวถึงต่อไปในรายละเอียด

ภูมิภาคอีสาน เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวัฒนธรรมทวารวดีนั้น มีพื้นที่แรกรับวัฒนธรรมจากภายนอกอยู่สองแหล่งใหญ่ด้วยกัน คือ บริเวณตอนต้นของแม่น้ำมูล-ชี แถบจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ และชัยภูมิ มีส่วนสัมพันธ์กับวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทยในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ป่าสัก และลพบุรี แถบจังหวัดสระบุรี ลพบุรี และเพชรบูรณ์ เช่น เมืองชัยจำปา เมืองพรมทิน และเมืองศรีเทพ ตลอดจนที่ราบชายฝั่งทะเลตะวันออกแถบจังหวัดนครนายก ปราจีนบุรี และชลบุรี ก็สัมพันธ์กับพื้นที่ตั้งของเมืองศรีมโหสถ เมืองพระรถ เมืองพนสนธิคม กับบริเวณตอนปลายของกลุ่มแม่น้ำมูล-ชี แถบจังหวัดอุบลราชธานี ยโสธร และอำนาจเจริญ โดยสัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ คืออาณาจักรฟูนัน และอาณาจักรเจนละ ทางชายฝั่งทะเลเวียดนามตอนกลางก็สัมพันธ์กับอาณาจักรจามปา หรือหลินยี่

โดยภาพรวมของวัฒนธรรมทวารวดีนั้นจะเริ่มต้นที่ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในยุคต้น ๆ จากสังคมชุมชนแบบหมู่บ้านเกษตรกรรม (Agricultural Village Society Period) อันหมายถึงการเปลี่ยนแปลงที่สืบเนื่องมาจากชุมชนสังคมแบบเร่ร่อนเก็บล่าหาของป่า (Hunting Gathering Society Period) มาสู่การลงหลักปักฐานเป็นหลักแหล่งแบบสังคมที่มีระบบการผลิตทางเกษตรกรรม มีพัฒนาการด้านโลหกรรม การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับ รวมทั้งเครื่องปั้นดินเผา มีพัฒนาการทางสังคมที่เป็นระบบและโครงสร้างที่ซับซ้อนขึ้น ทั้งด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม อยู่ในระดับของความเป็นสังคมเมือง (Urban Society Period)\*\* โดยปัจจัยต่อการเปลี่ยนแปลงนี้อาจเกิดขึ้นทั้งจากภายในภูมิภาคเองและรวมถึงการรับวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่มาจากโลกภายนอกที่เจริญกว่า ทั้งอินเดีย เปอร์เซีย และประเทศแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียนอย่างกรีก-โรมัน รวมถึงซีกโลกตะวันออกอย่างจีนตอนใต้

\* ด้วยเหตุที่การสร้างวัดกลายเป็นประเพณีที่นิยมกันในที่ต่างๆ ปรากฏอย่างแพร่หลายทั้งในชุมชนเมืองใหญ่และชนบททั่วโลก ยังผลให้พระภิกษุในยุคต่อ ๆ มา มีลักษณะที่แตกต่างกันเป็นสองแบบ คือฝ่ายหนึ่งยังคงตั้งมั่นอยู่กับแนวปฏิบัติเดิมนั้นคือปลัดความวุ่นวายจากโลกออกสู่ป่า เพื่อแสวงหาความวิเวก มุ่งเน้นทาง “วิปัสสนาธุระ” กับอีกฝ่ายหนึ่งซึ่งนิยมการอยู่กับวัดภายในเขตชุมชน โดยมุ่งเน้นการศึกษาเพื่อให้รู้ถึงพระพุทธรูป พุทธธรรมวินัย รวมทั้งพระอภิธรรมต่าง ๆ ทาง “คันถธุระ” ซึ่งการแยกออกเป็นสองลักษณะนี้มาแบ่งชัดเจนสมัยหลังลงมาอย่างในศรีลังกา โดยเรียกฝ่ายที่อยู่ป่าว่า “พระอรัญวาสี” และเรียกฝ่ายที่อยู่ในเมืองว่า “พระคามวาสี” (พระบ้าน (คามวาสี) กับพระป่า (อรัญวาสี), ม.ป.ป.)

\*\* การแบ่งย่อยยุคทางวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ใน สุรพล นาถปิ่นธุ, 2550, หน้า 3-19.

และเวียคนามตอนเหนือ ที่ดำเนินมาแล้วก่อนหน้านี้ในช่วงเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 9-11 ซึ่งตรงกับสมัยอินโด-โรมันของอินเดีย ในสมัยราชวงศ์โมริยะ\* หลักฐานที่สำคัญที่พบในยุคสมัยนี้ เช่น เครื่องประดับประเภทคัมพูรูปสัตว์สองหัวในวัฒนธรรมซาฮูญ (Sa Huynh) กลองมโหระทึกสำริดแบบเฮกเกอร์ I ในวัฒนธรรมดองซอน (Dong Son) จากเวียคนามตอนเหนือ และด้านตะวันตกเฉียงใต้ของจีน เหยี่ยวโรมัน ตะเกียงโรมันสำริด รวมทั้งลูกปัดที่ทำจากแก้วและหินสีมีค่าต่าง ๆ ที่พบว่าไม่ได้มีแหล่งผลิตและวัตถุดิบในย่านนี้

อย่างไรก็ตามเกี่ยวกับรัฐหรืออาณาจักรยุคแรก ๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้พบหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมรวมทั้งบันทึกจากเอกสารของจีนกล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับดินแดนแถบนี้ไว้ตั้งแต่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 8 บ่งว่ารัฐที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย และมีความเก่าแก่ที่สุดในบริเวณนี้คือ รัฐฟูนัน ซึ่งก่อตั้งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ มีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดราวพุทธศตวรรษที่ 8-9 ภายใต้การปกครองของกษัตริย์ที่ทรงพระนามว่า “พระเจ้าฟันมัน” หรือ “ฟันชิมัน” (ตามสำเนียงจีน) ซึ่งชนชั้นปกครองของรัฐฟูนันนั้นพบหลักฐานว่ามีการนับถือศาสนาพราหมณ์ทั้งลัทธิไศวนิกาย และไวษณพนิกาย โดยเจริญรุ่งเรืองอยู่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 10-11 ขณะเดียวกันก็พบหลักฐานเช่นเดียวกันว่าพุทธศาสนาก็ได้รับการนับถือ เจริญรุ่งเรืองควบคู่กัน ไป และรัฐฟูนันนี้ได้ล่มสลายลงไปในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 11 (ผาสุก อินทรารุท, 2542, หน้า 1-3)

การรับวัฒนธรรมจากโลกภายนอกที่มีมาช้านานอีกบริเวณหนึ่งคือแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งคาดว่าจะเป็นแหล่งของวัฒนธรรมทวารวดี ที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ตามเมืองท่าต่าง ๆ รอบชายฝั่งทะเลเดิม ที่กินพื้นที่ลึกเข้ามาจนถึงแถบปากน้ำโพธิ์ จังหวัดนครสวรรค์ในปัจจุบัน เมืองที่สำคัญได้แก่เมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองนครปฐม อำเภอนครไชยศรี และอำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม เมืองคูบัว อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี เมืองลพบุรี อำเภอเมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี เป็นต้น ด้วยการพบหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมที่มีความร่วมรูปแบบเดียวกับที่พบตามเมืองท่าปากแม่น้ำทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น เมืองไบลาโน

\* ราชวงศ์โมริยะก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 221 (322 ปีก่อนคริสต์ศักราช) โดยเจ้าชายจันทรคุปต์มารยะ ผู้โค่นล้มราชวงศ์นันทะ และทรงขยายอำนาจอย่างรวดเร็วไปทางตอนกลางและตะวันตกของอินเดีย โดยการอาศัยโอกาสจากความปั่นป่วนในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นหลังจากการถอยทัพไปทางตะวันตกของกองทัพกรีกและเปอร์เซียแห่งพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช เมื่อมาถึงปี พ.ศ. 223 (320 ปีก่อนคริสต์ศักราช) จักรวรรดิโมริยะก็ครอบครองบริเวณทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย โจมตีและได้รับชัยชนะต่อแคว้นต่างๆ ที่อยู่นอกอำนาจการปกครองของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช จักรวรรดิโมริยะ มีรากฐานมาจากแคว้นมคธในบริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา (ปัจจุบันคือรัฐพิหาร, ตะวันออกของรัฐอุตตรประเทศ และอ่าวเบงกอล) ทางด้านตะวันออกของชมพูทวีป เมืองหลวงของจักรวรรดิตั้งอยู่ที่เมืองปาฏลิบุตร (ซึ่งไม่ไกลจากเมืองปัฏนาในปัจจุบัน) (ราชวงศ์โมริยะ, 2554)

หรือเบกาธาโน (Beikthano) เมืองสะเทิม (Thaton) เมืองสุธรรมวดี (Sudhammavati) (ผาสุข อินทราวุธ, 2548, หน้า 67-77) ในลุ่มแม่น้ำอิระวดี ของประเทศพม่า เมืองออกแก้ว (Oc EO) แห่งอาณาจักรฟูนัน (Funan) บริเวณปากแม่น้ำโขง รวมถึงเมืองตอนกลางทางชายฝั่งทะเลเวียดนาม ได้แก่เมืองญาดริง (Nha Trang) และเมืองใกล้เคียงคือเมืองตราเกียว (Tra Kieu) ที่นักวิชาการสันนิษฐานว่าเป็นรัฐหลินยี (Linyi) หรือจามปา ตามที่ได้มีการพบจารึกซึ่งเป็นที่รู้จักกันในชื่อจารึกโวคาญ (Vo canh) (ผาสุข อินทราวุธ, 2548, หน้า 104) หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการติดต่อสัมพันธ์กันของเมืองต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีมาแล้วในช่วงเวลาก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 12 จนถึงการเลือกรับวัฒนธรรมทางศาสนาจากอินเดียเข้ามาปรับใช้ในเวลาต่อมา

ปฏิสัมพันธ์ทางคติความเชื่อของศาสนาจากอินเดียมีความชัดเจนขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12 พร้อมกับตัวอักษรและภาษา สำหรับสื่อสาร จด จาร อ่าน เขียน อย่างน้อยก็เป็นการสื่อสารการเรียนรู้หลักธรรมคำสอนทางศาสนา รวมทั้งแนวคิดทางสังคมและการเมือง ด้วยรูปอักษรปัลลวะ\* เขียนเป็นภาษาสันสกฤต และภาษาบาลี ต่อมาจึงเกิดการวิวัฒนาการกลายมาเป็นอักษรแบบหลังปัลลวะ เขียนเป็นภาษาถิ่นตระกูลมอญ-เขมร

จารึกต่าง ๆ ในสมัยทวารวดี มีเนื้อความที่เกี่ยวกับการเมืองและการพระศาสนาเป็นพื้น ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ โดยจารึกที่พบในภาคอีสานยุคแรก ๆ จะเขียนเป็นภาษาสันสกฤต ด้วยอักษรปัลลวะ และพบอักษรเทวนาครีปนอยู่เล็กน้อย (พบที่จังหวัดอุบลราชธานี) เนื้อความเกี่ยวกับการขยายอำนาจของเจ้าชายจิตรเสน หรือกษัตริย์มเหศวรมัน ครอบคลุมพื้นที่ต่าง ๆ ตามแหล่งที่พบแถบลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ตั้งแต่จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดอำนาจเจริญ จังหวัดยโสธร จังหวัดขอนแก่น จังหวัดชัยภูมิ และจังหวัดบุรีรัมย์ กล่าวถึงพระนามของกษัตริย์ที่มีคำลงท้ายด้วย “เสนะ” รวมถึงจารึกในช่วงเวลาต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 กล่าวถึงการออกผนวชเป็นศรัทธาภิกษุของผู้นำท้องถิ่นในแถบลุ่มน้ำมูลตอนบน อันเป็นข้อบ่งชี้ถึงเรื่องชนชั้นทางสังคมและระบบการเมืองการปกครอง ว่าสังคมวัฒนธรรมสมัยนี้มีระบบกษัตริย์เกิดขึ้นแล้ว จากจารึกที่กล่าวถึงพระนามของพระมหากษัตริย์ ชนชั้นปกครอง ผู้นำท้องถิ่นต่าง ๆ ในภาคอีสาน เช่น จารึกคงเมืองเตย อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร ความว่า “ผู้เป็นใหญ่แห่งเมืองคงจะปุระ ได้เป็นโอรสของราชาก่อนนั้น นามว่าศรีธรรมโสณะ และบุตรของศรีโกธัญญาพาหุ” จารึกวัดสระแก้ว

\* อักษรปัลลวะ หรือ อักษรคฤณณ์ หลักฐานด้านจารึกต่าง ๆ โดยเฉพาะศิลาจารึกที่พบในภูมิภาคนี้ส่วนมีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 11 โดยกำหนดจากรูปแบบของตัวอักษรที่พบร่วมสมัยกันในเมืองต่าง ๆ อย่างจารึกของพระเจ้าปुरुวรรมัน ในอินโดนีเซีย จารึกมหานาวิกพุทธคุปะ ในมาเลเซีย จารึกปูโนพม่า และจารึกบนฐานสถูปศิลาในประเทศบรูไน ที่กล่าวได้ว่าจารึกรุ่นแรกของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นใช้รูปแบบตัวอักษรปัลลวะทั้งสิ้น และมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 รัชสมัยพระเจ้าศิวกันทรวรมัน แห่งราชวงศ์ปัลลวะของอินเดียใต้ ดูใน (คงเดช ประพัฒน์ทอง, 2520, หน้า 5-6)

อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี ปรากฏพระนาม “พระเจ้ามเหศวรมัน” จารึกภูเขียวเก่า อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ กล่าวถึงพระนาม “ชัยสิงหรวมนัน” จารึกโนนสังข์ อำเภอเมือง ใน จังหวัดอุบลราชธานี กล่าวถึง “พระเจ้าโสมมทิศะ” ซึ่งทั้งหมดไม่ได้เกี่ยวข้องกับรายพระนาม ของกษัตริย์กัมพูชาเวลานั้น (ธิดา สารยา, 2538, หน้า 243-244)

ส่วนจารึกสมัยทวารวดีที่พบในพื้นที่ภาคกลาง มีทั้งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของกษัตริย์ การเมืองการปกครอง รวมทั้งที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะจารึกบนเหรียญเงินอักษร ปัลลวะภาษาสันสกฤตว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณย” แปลว่าพระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ และ จารึกหลักธรรมที่นำมาจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี อันถือว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ “คาถาเย ธมฺมา”<sup>\*</sup> เช่นจารึกบนแกนสกลุปศิลาที่จังหวัดนครปฐม

หลักฐานจากจารึกยังให้ข้อมูลอีกว่าวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นให้ความสำคัญกับการ ประกอบกริยาบุญเป็นอย่างมาก จารึกในยุคต่อเนื่องมาราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ปรากฏรูปแบบ อักษรแบบหลังปัลลวะ จารึกเป็นภาษามอญและภาษาเขมร เช่นจารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาจาก จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสงยาง จารึกบนใบเสมาจากวัด โนนศิลา จังหวัดขอนแก่น มีเนื้อความกล่าวถึงการประกอบกริยาบุญด้วยการสร้างพุทธเจดีย์ที่เป็นปูชนียวัตถุต่าง ๆ ทั้ง พระพุทธรูป พระพิมพ์ เสาหิน ถวายเป็นพุทธบูชา

นอกจากนี้ยังพบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี โดย มีรูปแบบลักษณะของผังเมืองในทำนองเดียวกันทั้งหมด กล่าวคือ ทำเลที่ตั้งส่วนมากจะอยู่ในที่ราบน้ำท่วมถึง ใกล้ชิดติดลำน้ำ มีทางออกสู่ลำน้ำสายหลักหรือทะเล สำหรับเมืองในที่ราบลุ่มปากแม่น้ำ และเมืองท่าชายฝั่ง ส่วนเมืองตอนในของภูมิภาคมีช่องทางในการติดต่อทางบกตามช่องเขา

---

<sup>\*</sup> แปลความว่า “ธรรมทั้งหลายมีเหตุเป็นแดนเกิด พระศาสดตรัสเหตุของธรรมเหล่าใด และวิธีดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีคำรัสอย่างนี้” (เชอเม แก้วคล้าย, 2536, หน้า 79-82) สำหรับคาถา เย ธมฺมาฯ นี้เป็นคาถาคัดมาจากพระวินัยปิฎก มหาวรรค มหาขันธกะ ตอนพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะบรรพชา โดยมีเรื่องย่อว่า “สมัยนั้น สัตว์ชัชชีปริพาชก (ปริพาชก คือ นักบวชที่ไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา) อาศัยอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยบริษัทปริพาชกหมู่ใหญ่ จำนวน 250 คน ซึ่งสมัยนั้น สารีบุตรและโมคคัลลานะประพฤติดพรหมจรรย์ในสำนักสัตว์ชัชชีปริพาชก ต่างตกลงกันว่า ใครได้บรรลุธรรมก่อน จงบอกแก่อีกคน เมื่อสารีบุตรปริพาชกได้เห็นพระอัสสชิเข้าไปสู่กรุงราชคฤห์ เพื่อบิณฑบาต เกิดความเลื่อมใสในความสงบสงัดของ เรียบร้อยของท่าน ได้โอกาสก็เข้าไปถามถึงหลักธรรมในศาสนาที่ท่านบวช ท่านกล่าวหลักธรรมเพียงย่อๆ ว่า “ธรรมเหล่าใด เกิดแต่เหตุ พระศาสดาทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น” สารีบุตรได้ฟังก็ได้มีความเห็น ธรรม แล้วนำมาเล่าให้โมคคัลลานะฟัง โมคคัลลานะก็ได้มีความเห็นธรรม จึงพากันไปลาปริพาชก 250 คน เพื่อจะไปบวชใน สำนักพระบรมศาสดา แต่ปริพาชกเหล่านั้นขอไปด้วย จึงพร้อมกันไปลาสัตว์ชัชชีผู้เป็นอาจารย์ เมื่อปริพาชกทั้งหลาย ได้ไปเฝ้า ทูลขอบวชในพระพุทธศาสนาต่อพระผู้มีพระภาคก็ได้รับพระพุทธานุญาตให้เป็นภิกษุ ด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา (สุชีพ ปุณฺณทณฺฑิโก, 2550, หน้า 217)

ถึงชุมชนชายทะเลหรือเมืองท่าตามลุ่มแม่น้ำ เช่นช่องตะโกที่เทือกเขาพนมดงรัก (ดงเร็ก) เชื่อมชุมชนลุ่มแม่น้ำมูล กับชุมชนลุ่มแม่น้ำบางปะกง ตลอดจนชายฝั่งทะเลตะวันออก ส่วนช่องเขาแดง พระยากลาง เชื่อมชุมชนลุ่มแม่น้ำชี กับชุมชนลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก

สำหรับรูปแบบของผังเมืองมีลักษณะเป็นแบบไม่สม่ำเสมอ (เมื่อเทียบกับผังเมืองในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร ตามคติแบบลัทธิเทวราชา ในยุคถัดมาซึ่งพบว่ามีความเป็นระเบียบแบบแผนมากกว่า) โดยมากแล้วจะมีรูปร่างเป็นสี่เหลี่ยมมุมมน หรือค่อนข้างกลม จนถึงแบบรียาวรูปไข่ในทำนองผืนผ้าสี่ไปกับลำน้ำธรรมชาติ มีการสร้างคูน้ำและคันดินล้อมรอบเป็นแบบชั้นเดียว สองชั้น หรือมากกว่า

พระพุทธศาสนาเป็นสาระหลักสำคัญทางความเชื่อของสังคมทวารวดี ที่มีผู้นับถือนับถือในวงกว้าง ในขณะที่ศาสนาพราหมณ์อาจนับถือน้อยกว่าในชุมชนชั้นปกครองของราชสำนักในสัดส่วนที่น้อยกว่า ซึ่งเกี่ยวข้องกับการพระราชพิธีที่สำคัญ จนอาจกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมทวารวดีคือวัฒนธรรมแห่งพระพุทธศาสนา เพราะได้พบหลักฐานจากวัตถุทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อแบบนี้ในทุก ๆ แหล่งที่ปรากฏวัฒนธรรมแบบทวารวดี และยังพบหนาแน่นที่สุดในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ที่เชื่อว่าเป็นแหล่งสำคัญของวัฒนธรรมทวารวดี ที่เมืองอู่ทอง เมืองนครปฐม เมืองคูบัว ห้างขุนยี่สถานที่มีผังแบบสี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นอาคารทรงโรงแบบอุโบสถ วิหาร และมีผังแบบสี่เหลี่ยมจัตุรัส แปดเหลี่ยม และวงกลม เป็นสถูป เจดีย์ ปูชนียวัตถุที่เป็นพระพุทธรูป พระพิมพ์ ธรรมจักร ซึ่งทั้งหมดคือพุทธเจดีย์ที่เป็นแบบอุเทสิกเจดีย์ สร้างอุทิศถวายเป็นพุทธบูชา หลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมเหล่านี้ล้วนอยู่ในรูปของผลงานศิลปกรรมที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ทางรูปแบบและความหมายจากแหล่งบันทึกจิตใจในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ-หลังคุปตะ\* รวมถึงลักษณะเฉพาะบางประการของแต่ละท้องถิ่นที่มีพื้นฐานทางวัฒนธรรมเฉพาะของตนเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว เช่นคตินิยมในการสร้างเสมาหินขนาดใหญ่ที่ถือได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน แต่กลับไม่พบคตินิยมแบบนี้ในวัฒนธรรมทวารวดีจากทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หรือคติการสร้างรูปธรรมจักรวงกลมรอบศิลาของวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลาง ก็ไม่เป็นที่นิยมในวัฒนธรรมทวารวดีที่ภาคอีสานเช่นเดียวกัน

ความกว้างไกลและครอบคลุมของวัฒนธรรมทวารวดีที่มีให้เห็นอยู่ทั่วทุกภูมิภาคนั้น ยังไม่พบหลักฐานที่บ่งว่าเกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมือง ความเป็นศูนย์กลางของแคว้น รัฐหรืออาณาจักร ในลักษณะทางการเมืองการปกครองที่แผ่อำนาจเหนือเมืองอื่น ๆ นอกจากความสัมพันธ์

\* ศิลปะแบบหลังคุปตะ หรือศิลปะวาภาฏกะ มีที่มาจากชื่อของราชวงศ์วาภาฏกะ เป็นราชวงศ์ซึ่งมีอำนาจอยู่ที่รัฐมหาราษฎร์ของอินเดีย เมื่อพุทธศตวรรษที่ 11 มีความสัมพันธ์กับราชวงศ์คุปตะในฐานะเครือญาติ มีกษัตริย์ที่สำคัญได้แก่ พระเจ้าหริยณะเป็นรัชสมัยที่สร้างพุทธสถานถ้ำอชันดาขึ้นมา (เชษฐ ด้งสัญชลี, 2553)

ทางวัฒนธรรม ที่ปรากฏหลักฐานชัดเจนมากกว่า ด้วยการแพร่กระจายถ่ายทอดทางวัฒนธรรมที่สามารถไปได้กว้างไกลกว่าขอบเขตของอำนาจแห่งรัฐในมิติทางการเมืองของกลุ่มชนตามภูมิภาคต่าง ๆ ที่มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน

เมื่อมองภาพรวมทางสังคมและวัฒนธรรมสมัยทวารวดี ผ่านหลักฐานเชิงประจักษ์จากวัตถุทางวัฒนธรรมรวมทั้งรูปแบบของผังเมือง และแนวความคิดที่แฝงเป็นนัยแห่งความหมายจากข้อมูลหลักฐานต่าง ๆ ล้วนสะท้อนถึงความคิดความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นสำคัญ โดยพบหลักฐานเหล่านี้ได้ตามลุ่มแม่น้ำสายหลักและลำน้ำสายรองต่าง ๆ ทั่วทุกภูมิภาค เช่น ในภาคกลางตลอดลุ่มน้ำเจ้าพระยาตั้งแต่ตอนล่างจากปากแม่น้ำสายฝั่งทะเลจนถึงตอนบนที่เมืองโคกไม้เดน เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี เมืองอุตะเกา เมืองคงคอน จังหวัดชัยนาท โบราณสถานบึงคอกช้าง จังหวัดอุทัยธานี ลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสักที่เมืองลพบุรี เมืองชัยบาดาล เมืองพรหมทิน เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ภาคตะวันออกตลอดชายฝั่งทะเล ไปจนถึงลุ่มแม่น้ำบางปะกง เช่น เมืองพระรถ (ศรีวัดสระปุระ) อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี เมืองคงละคร จังหวัดนครนายก ภาคใต้พบหลักฐานที่เมืองโบราณยะรัง จังหวัดปัตตานี ส่วนในพื้นที่ภาคอีสาน พื้นที่สำหรับการศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีเมืองโบราณและหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดี ที่สำคัญ ๆ ของภูมิภาคนี้ได้แก่ เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ในลุ่มแม่น้ำมูล เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำชี

เมืองโบราณอีสานร่วมสมัยวัฒนธรรมแบบทวารวดี มีความร่วมทางด้านแนวความคิด ความเชื่อทางศาสนา รวมถึงวัตถุทางวัฒนธรรมร่วมรูปแบบเดียวกันกับวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางและภูมิภาคอื่น ๆ ที่น่าจะมีความสืบเนื่องมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ตามที่ได้มีการพบหลักฐาน ประเภทเครื่องปั้นดินเผา เครื่องประดับ รวมทั้งอักษรภาษาที่แสดงเนื้อความจากศิลาจารึกต่าง ๆ ซึ่งรูปแบบของเครื่องปั้นดินเผาบางประเภทนั้นพบว่ามีลักษณะร่วมรูปแบบกับภาชนะแบบวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางเช่นภาชนะประเภทหม้อแบบมีพวย คนโท กาน้ำ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะที่พบได้ทั่วไปในวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง ผลจากการขุดค้น ขุดแต่งทางด้านโบราณคดีจากเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ได้พบภาชนะดังกล่าวเช่นเดียวกันที่เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์\*

\* (ดูรายละเอียดใน ผาสุข อินทราวุธ และคณะ. (ม.ป.ป.). รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสยจังหวัดกาฬสินธุ์. ขอนแก่น: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 7. และ สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9. (ม.ป.ป.). รายงานการขุดแต่งเพื่อการบูรณะโบราณสถานเมืองเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา. นครราชสีมา: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9.)



สำหรับวัฒนธรรมทางด้านอักษรและภาษานั้นกล่าวได้ว่า จารึกที่พบในภาคอีสานยุคแรกเริ่มก่อนพุทธศตวรรษที่ 14 ล้วนเป็นรูปอักษรแบบปัลลวะ เขียนด้วยภาษาสันสกฤต ในระยะต่อมาได้กร่อนกลายมาเป็นอักษรแบบหลังปัลลวะเขียนทั้งภาษาสันสกฤตและภาษาเขมรซึ่งเป็นภาษาถิ่นของชนแถบนี้ จนในระยะปลายสมัยทวารวดีราว ๆ พุทธศตวรรษที่ 14-16 จึงพบว่ามีจารึกด้วยภาษามอญ อย่างเช่น จารึกวัดโนนศิลา ที่บ้านโนนศิลา อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น (พบจารึกบนใบเสมาทั้งสิ้นจำนวน 3 หลัก) เป็นอักษรแบบหลังปัลลวะภาษามอญ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 มีคำแปลว่า “...นี่คือการสร้างเสมา บุญของนมะหายุคทรงคณ (?) โกกรุง โกปณาย พรหม โกมาง เสมอนี้...” (อุไรศรี วรสระริน, 2531, หน้า 507-509) จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสงยาง จากบริเวณโบราณสถานหมายเลข 9 และโบราณสถานหมายเลข 12 ของเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ มีจารึกภาษามอญสองบรรทัด ความว่า “...วา(อ) ก. ยาก ปัญฺมอย แปลว่า นี่พระปัญฺมอย (เจ้าบุญอุปัชฌาย์) อาจารย์.ย คุณวิท.ยาด...” อาจารย์คุณวิทยา (ศิลปากร, 2529 ก, หน้า 108-111)

ศาสตราจารย์ธวัช ปุณโณทก ได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับตัวอักษรที่ปรากฏในศิลาจารึกของภาคอีสานก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ว่า เป็นอักษรปัลลวะที่มีรูปแบบเช่นเดียวกับอักษรที่ค้นพบดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคแรก ๆ (ธวัช ปุณโณทก, ม.ป.ป. ก, หน้า 23-27)

อนึ่ง การกำหนดชื่อเรียกกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในภาคอีสาน หรือชื่ออย่างเป็นทางการว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น ก็เนื่องด้วยว่ามีความร่วมสมัยและรูปแบบหลายประการกับวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และรวมทั้งลุ่มแม่น้ำอื่น ๆ ในทุกภูมิภาคว่า “ทวารวดีอีสาน” นั้น มีเจตจำนงที่ต้องการจะบ่งบอกว่าศิลปวัฒนธรรมที่พบในภูมิภาคนี้ มีทั้งความร่วมมือและความแตกต่างบางประการกับกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในภูมิภาคอื่น ๆ ซึ่งปัจจุบันยังไม่พบถึงหลักฐานที่จะบอกได้ว่าชื่อของศิลปวัฒนธรรม หรือเมืองของกลุ่มชนที่มีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมในดินแดนอีสานนี้มีชื่อเรียกว่าอย่างไร ในการศึกษาวิจัยนี้จึงได้นำชื่อเรียกทวารวดีอย่างที่พบในภาคกลางมาเรียกสำหรับการสื่อสารการศึกษาในงานวิจัยนี้

หลักฐานที่เป็นพุทธเจดีย์ดังกล่าวเหล่านี้พบกระจายอยู่ตามพื้นที่ในหลาย ๆ ลักษณะ ทั้งที่ราบลุ่มแม่น้ำตามแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเมืองที่ประกอบด้วยร่องรอยของคูน้ำคันดิน มีศาสนสถานเป็นเสมือนศูนย์กลางของความศักดิ์สิทธิ์ความเชื่อถือศรัทธาทางสังคม และศูนย์รวมอำนาจทางการเมืองการปกครอง นอกไปจากนั้นศาสนสถานที่ว่านี้ยังปรากฏตามแหล่งหรือสถานที่ทางธรรมชาติอย่างภูเขา คูหาหรือถ้ำต่าง ๆ ที่ห่างไกลออกไปจากศูนย์กลางหรือกลุ่มเมืองตามที่ราบลุ่มแม่น้ำ ด้วยการปรับเปลี่ยนสถานที่ทางธรรมชาติให้เป็นศาสนสถาน ที่ส่วนใหญ่แล้วมักจะประดิษฐานพระพุทธรูปไว้ในสถานที่เหล่านั้นเสมอ โดยเฉพาะพระพุทธรูปไสยาสน์ หรือพระนอนปางปรินิพพานขนาดใหญ่ พระพุทธรูปประทับนั่ง ที่พบตามเพิงผาในภาคอีสาน

วัฒนธรรมพุทธศาสนาปรากฏร่องรอยของการสร้างสรรค์และกำหนดสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นแบบแผนเฉพาะตามประเภทของ “พุทธเจดีย์” ที่มีความหมายครอบคลุมทั้งสถาปัตยกรรม อุโบสถ วิหาร สถูป เจดีย์ (Pagoda) ประติมากรรม พระพุทธรูป พระพิมพ์ เสนา ธรรมจักร สิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นี้รวมกันเป็นองค์ประกอบของพุทธสถาน คืออาราม หรือวัดทางพระพุทธศาสนา ที่มีสืบเนื่องมาในสมัยทวารวดี ด้วยความร่วมมือทางด้านแนวความคิด คติความเชื่อทางศาสนา ลักษณะของการตั้งถิ่นฐานและผังเมือง รวมถึงปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานทางวัฒนธรรมเดียวกัน ซึ่งปรากฏในรูปแบบของผลงานศิลปกรรม ที่รวมเรียกว่า พุทธเจดีย์ (Buddhist of Cetiya)

ดังกล่าวนี้นี้ องค์ความรู้ที่ว่าด้วยเรื่องพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี อันมีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมพุทธศาสนา ซึ่งข้อมูลหลักฐานทางวัฒนธรรมเหล่านี้หากได้รับการศึกษาถึงรูปแบบและความหมายอย่างเป็นระบบถ้วนทั่วแล้วจะสามารถอธิบาย ได้ถึงสถานภาพ การดำรงอยู่ของสังคม พัฒนาการด้านศิลปวัฒนธรรมในสมัยทวารวดีอีสาน จากการรับวัฒนธรรมพุทธศาสนาเข้ามาเป็นกรอบแนวคิดและอุดมคติทางสังคมจนเกิดความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในภาคอีสานเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 10-16 และรวมทั้งความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม ทั้งช่วงเวลาก่อนหน้าในสมัยก่อนประวัติศาสตร์อย่างวัฒนธรรมบ้านเชียง วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ วัฒนธรรมทุ่งสำริด สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์จากวัฒนธรรมเจนละยุคก่อนเมืองพระนครของเขมร และความสืบเนื่องในยุคสมัยที่วัฒนธรรมทวารวดีเลื้อยมาลง ไป จนกระทั่งอิทธิพลวัฒนธรรมและแบบแผนทางการเมืองอย่างใหม่ในลัทธิ เทวราชา จากเขมรสมัยเมืองพระนครแพร่เข้ามาจนครอบคลุมพื้นที่แถบนี้

ฉะนั้น การศึกษาวิจัยครั้งนี้ จึงเป็นการบูรณาการข้อมูลด้านต่าง ๆ ด้วยการศึกษาหลักฐานทางด้านโบราณคดี การตีความหมายจากงานศิลปกรรม การศึกษาความหมายจากภาษา จารึก และรูปแบบของตัวอักษร โดยเฉพาะการศึกษาหลักฐานด้านศิลปกรรมสมัยทวารวดีอีสาน ที่เรียกว่า “พุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี” อันเป็นอุทเทสิกเจดีย์หนึ่งในสี่ประเภทของพุทธเจดีย์นี้ ก็เพื่อเป็นการทำความเข้าใจในมิติต่าง ๆ ของชุมชน สังคมและวัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดีนั่นเอง

### วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. ศึกษารูปแบบ และความหมาย ของพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี
2. อธิบายสถานภาพทางสังคม และวัฒนธรรม การสืบเนื่องด้านศิลปวัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดี

## ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

1. ได้องค์ความรู้ด้านพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี ที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบ คติความเชื่อ และความหมาย ในการสร้างสรรค์
- 2 ได้องค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับสถานภาพทางสังคม ชนชั้น และพัฒนาการด้าน ศิลปวัฒนธรรมในสมัยทวารวดีอีสาน

## ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา การศึกษาด้านประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมอีสานสมัย ทวารวดี การศึกษาคติ ความเชื่อ และความหมายทางประติมานวิทยา การศึกษาด้านแบบแผนและ รูปแบบศิลปะ อันประกอบไปด้วย ผังเมือง โบราณ พระพุทธรูปลอยองค์ พระพุทธรูปขนาดใหญ่ที่ สลักตามเพิงผา พระพิมพ์ และใบเสมาขนาดใหญ่
2. ขอบเขตด้านพื้นที่ กำหนดพื้นที่ทำการศึกษาวิจัยพุทธเจดีย์อีสานในวัฒนธรรม ทวารวดีจากแหล่งที่พบในภาคอีสานทั้งหมด เช่นเมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา พุทธสถานภูพระ อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัด มหาสารคาม เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พุทธสถานภูป้อ อำเภอเมือง จังหวัดกาฬสินธุ์ พุทธสถานภูค่าว อำเภอสหัส ขันธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ พุทธสถานภูเวียง อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น พุทธสถานภูพระบาท อำเภอ บ้านผือ จังหวัดอุดรธานี พุทธสถานวัดเจ็ดยอดเทพรัตน์ จังหวัดสกลนคร
3. ขอบเขตด้านเวลา กำหนดช่วงเวลาที่ต้องเนื่องมาจากวัฒนธรรมสมัยก่อน ประวัติศาสตร์จนถึงยุคอิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนคร (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 10-16)\*

## นิยามศัพท์เฉพาะ

พุทธเจดีย์ หมายถึง สิ่งที่เคารพบูชาทางพุทธศาสนา ได้แก่ปูชนียวัตถุ ปูชนียสถาน จารึก หลักพุทธธรรม ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมพุทธศาสนา สร้างขึ้นเพื่อเป็นการอุทิศถวายเป็นพุทธบูชา ในพระศาสนา

ทวารวดีอีสาน หมายถึง วัฒนธรรมอีสานที่ต้องเนื่องมาจากวัฒนธรรมสมัยก่อน ประวัติศาสตร์ (บ้านเชียง) จนถึงยุคอิทธิพลเขมรสมัยเมืองพระนคร (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 10-16)

\* กรมศิลปากรมักจะกำหนดช่วงเวลาสมัยทวารวดีไว้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 จากศิลาจารึกในปลายสมัยทวารวดี และ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เห็นว่าอาณาจักรทวารวดีควรจะเริ่มต้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 9-10 แล้ว

เสมาหิน หมายถึง หลักหินขนาดใหญ่ที่มีรูปทรงกลีบบัว หรือแบบใบพาย ฐานกลีบบัว มีแกนสลับ และสลักภาพเล่าเรื่อง

ศาสนาสถานประจำชุมชนเมือง หมายถึง วัด หรือศาสนาสถานหลักประจำชุมชนเมือง หรือหมู่บ้าน มีสถานที่ตั้งอยู่ในย่านชุมชนตามแบบวัดคามวาสี (วัดบ้าน)

ศาสนสถานประจำชุมชนชนบท หมายถึง วัด หรือศาสนาสถานที่ปรับปรุงมาจาก สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติประเภทถ้ำ คูหา เพิงผาต่าง ๆ ใช้สำหรับประกอบศาสนกิจ มีสถานที่ตั้งอยู่ในย่านชนบทห่างไกลตามภูเขา ป่าเขาแบบวัดธวัชวาสี (วัดป่า)

คูน้ำ คันดิน หมายถึง แนวร่องน้ำที่ขุดเพื่อกั้นขวางแทนกำแพงเมือง และเพื่อกักเก็บน้ำ สำหรับการอุปโภค บริโภค

ศิลปะถ้ำ หมายถึง ศิลปะหรือภาพที่เกิดจากการวาดเขียนด้วยสี และการทำรูปรอยลงบน พื้นหินที่พบตามภูเขา คูหาหรือถ้ำต่าง ๆ

### เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดีนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ออกได้เป็น 3 กลุ่มด้วยกัน ดังต่อไปนี้

1. วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และสมัยทวารวดี

การศึกษาของนักวิชาการทางด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ในสมัยทวารวดีและ สมัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่อง มาวิเคราะห์ร่วมกับงานศิลปกรรม เพื่อที่จะทำความเข้าใจแง่มุมต่าง ๆ ของ พุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี เช่น

ชาร์ลส ไฮแอม และรัชนี ทศรัตน์ (2542) ได้ศึกษาเรื่อง สยามศึกดาบรพ ยุคก่อน ประวัติศาสตร์ถึงสุโขทัย สรุปได้ว่า การตั้งหลักแหล่งของบรรพชนรุ่นแรกในเอเชียตะวันออกเฉียง ได้ ที่มีการเคลื่อนย้ายมาจากบริเวณลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง ด้วยเหตุผลด้านสภาวะแวดล้อมและสภาพ ภูมิอากาศเลวร้ายเกิดขึ้นในแถบนี้ และปรากฏว่าบริเวณนี้เองที่พบหลักฐานของหมู่บ้านเกษตรกรรม รุ่นแรกเก่าแก่มา แต่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เรายัง ไม่พบแหล่งใดที่แสดงให้เห็นถึงช่วง หัวเลี้ยวหัวต่อในการเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบล่าสัตว์หาของป่ามาสู่การเป็นสังคมแบบ เกษตรกรรมแต่อย่างใด

ชาวข่ารุ่นแรก ๆ ซึ่งมีต้นกำเนิดในบริเวณลุ่มน้ำแยงซีเกียง ค่อย ๆ เติบโตและขยายชุมชน ออกเรื่อย ๆ จนกระทั่งในราว 5,000 ปี หรือเก่าแก่ที่สุดในขณะนี้ราว 4,300 ปีมาแล้ว กลุ่มชาวนานี้ เข้ามาปักหลักตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย พบหลักฐานจากแหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จังหวัด กาญจนบุรีและแหล่งโบราณคดีท่าแค จังหวัดลพบุรี นอกจากนี้ชาร์ลส ไฮแอม และรัชนี ทศรัตน์

ยังกล่าวถึงการแพร่กระจายและมิติของกาลเวลาช่วยอธิบายว่า ทำไมกลุ่มคนที่อยู่ห่างไกลกันอย่างยิ่งจนมาถึงอินเดียจึงมีภาษาพูดที่เกี่ยวข้องกันได้

ในพื้นที่อีสานที่แหล่งโบราณคดีบ้านเชียงพบหลักฐานด้านการเพาะปลูกโดย ไวท์ (White, 1997 อ้างถึงใน ชาร์ลส ไฮแอม และรัชนี ทศรัตน์, 2542) ได้เสนอบทความว่า จากการขุดเจาะดินบริเวณคันหนองกุมภวาปี ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบชั้นดินที่มีการเผาไหม้ ที่กำหนดอายุไว้ราว 7,000 ปีมาแล้ว และน่าจะเป็นช่วงเกี่ยวกับการเพาะปลูกในระยะแรกเริ่มที่บ้านเชียง

ความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีด้านโลหกรรม พบการใช้สำริดในประเทศไทยที่อาจมีความเป็นไปได้ 2 ประการ คือ เป็นการคิดค้นขึ้นเองในท้องถิ่น เพราะในประเทศไทยมีทั้งแหล่งแร่ทองแดงและดีบุก หรืออาจจะรับความรู้ในการทำสำริดมาจากการติดต่อแลกเปลี่ยนเชื่อมโยงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับจีนในสมัยราชวงศ์ชาง ซึ่งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำฮวงโหของจีน เพราะชาวจีนเดินทางจากประเทศไทยไปยังเวียดนามจนกระทั่งถึงฮ่องกง ปรากฏเทคนิคการหล่อสำริดเหมือนกัน ผนวกกับอายุที่ได้จากการกำหนดโดยวิธีเรดิโอคาร์บอนของการทำสำริดในดินแดนแถบนี้เกิดขึ้นหลังจากที่มีการแลกเปลี่ยนสินค้ากับจีนแล้ว แต่ถ้าหากเราพบแหล่งที่ทำสำริดเก่าถึง 4,000 ปีในประเทศไทย เราก็ต้องเปลี่ยนทัศนคติและยอมรับว่าการหล่อโลหะประเภทสำริดเกิดขึ้นโดยการคิดค้นขึ้นเองของคนในพื้นที่

ปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า เหล็กเริ่มปรากฏเมื่อราว 2,500 ปี เป็นต้นมาจากการใช้เหล็กเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดการเติบโตของประชากรอย่างรวดเร็วและการพัฒนาทางสังคมที่ซับซ้อนขึ้น โดยมีระบบชนชั้นปกครอง ในสมัยเหล็กนี้เองที่ตำแหน่งผู้นำสืบทอดกันโดยทางสายเลือดและในที่สุดก็ก่อตัวเป็นบ้านเมืองและรัฐเริ่มแรกขึ้น เช่นทวารวดี โดยกลุ่มคนที่พูดภาษามอญและภาษาเขมร トラบจนกระทั่งถึงกลุ่มคนที่พูดภาษาไทยมีความเข้มแข็งและมีอำนาจเหนือคนกลุ่มอื่นในเวลาต่อมา

หลังจากที่กลุ่มคนที่พูดภาษาไทยขยายเข้ามาในพื้นที่ดินแดนนี้ในครั้งแรก ๆ นั้น คงจะพบกับกลุ่มคนที่มีความเป็นอารยชน เช่น มอญและเขมร ขณะเดียวกันก็มีคำถามในความสงสัยว่า กลุ่มชนชาวมอญที่เคยรุ่งเรืองและเป็นประชากรหลักของสมัยทวารวดีหายไปไหน มีอะไรเกิดขึ้นกับพวกเขา ด้วยเหตุของกาลเวลา ชาวมอญจำนวนมากอาจถูกกลืนเข้ากับรัฐที่เกิดขึ้นใหม่ของไทย แต่ก็ยังคงมีกลุ่มชนมอญโบราณรวมกันอยู่เป็นหมู่บ้านในแถบจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิและเพชรบูรณ์ พวกเขาเรียกตัวเองว่า ยัฮกูร์ (Nyah Kur) แปลว่า คนภูเขา แต่คนไทยเรียกพวกเขาว่า ชาวบน ดิฟฟloth (Diffloth, 1981 อ้างถึงใน ชาร์ลส ไฮแอม และรัชนี ทศรัตน์, 2542) ได้เสนอความคิดที่น่าสนใจหลายประการ เช่น แหล่งที่ชาวยัฮกูร์อยู่มีลักษณะเป็นที่สูงตามชายขอบของแม่น้ำป่าสัก “เป็นเขตที่เป็นแนวกันชนระหว่างภาคกลางกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบกลุ่มคนรุ่น

เก่า ๆ อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม” (Diffloth, 1981, p. 223 อ้างถึงใน ชาร์ลส์ ไฮแอม และรัชนี ทศรัตน์, 2542)

มัทนา เกษมกมล และมัทนี เกษมกมล (2552) ได้แปลเรื่อง ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ฉบับเคมบริดจ์ เล่มที่หนึ่งจากยุคเริ่มแรกถึงประมาณ ค.ศ. 1500 โดยบรรณาธิการ นิโคลาส ทาร์ลิง สรุปได้ว่า เรื่องราวเกี่ยวกับยุคก่อนประวัติศาสตร์ของชนกลุ่มต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเรียบเรียงขึ้นโดยอาศัยหลักฐานทางด้านโบราณคดี มานุษยวิทยา และภาษาศาสตร์อันประกอบไปด้วย โครงสร้างทางการเมืองของภูมิภาค ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม ศาสนากับคติความเชื่อ สภาพแวดล้อมของภูมิภาค โดยบูรณาการข้อมูลจากสาขาวิชาต่าง ๆ เพื่อพิจารณาสมมุติฐานเกี่ยวกับยุคก่อนประวัติศาสตร์ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ขอบข่ายความเกี่ยวพันระหว่างชนกลุ่มต่าง ๆ ทั้งวัฒนธรรมและภาษาก่อนที่รัฐแรก ๆ ในยุคประวัติศาสตร์จะถือกำเนิดขึ้นมาคือ

การค้าทางทะเลและการปลูกข้าว หรือทั้งสองอย่างดังกล่าวประกอบกันขึ้นเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจ ของระบอบการปกครองเหล่านี้ เรื่องราวเกี่ยวกับการค้าทางทะเลและการปลูกข้าว เป็นพลังผลักดันทางการเมืองของรัฐต่าง ๆ ซึ่งเชื่อมโยงอยู่กับกิจกรรมทั้งสองนี้ โดยเฉพาะราชอาณาจักรขวและมณฑล และอาณาจักรเขมรสมัยเมืองพระนคร อาณาจักรพุกาม รวมทั้งอาณาจักรในดินแดนจามและเวียตนาม

ศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้ว่าจะมีลักษณะของจิตวิญญาณเป็นแรงกระตุ้นแต่ก็เป็นพื้นฐานของอำนาจทางการเมืองและการระดมทรัพยากรอยู่ด้วย ศาสนารวมอยู่ในวิถีชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรม และมีได้ถูกมองว่าเป็นสิ่งที่แยกออกไปอย่างในสังคมตะวันตกสมัยใหม่ แหล่งข้อมูลสำหรับศึกษาเรื่องนี้มีมากกว่าข้อมูลด้านอื่น ๆ จากอารยธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพียงแต่ความมากมายมีอยู่ไม่เท่ากันในแต่ละภูมิภาค ระยะเวลา และระดับสังคม ความสำคัญของข้อมูลเหล่านี้แสดงถึงการซึมแทรกของวัฒนธรรมทางศาสนาจากอินเดีย เกิดการปรับปรุงให้เข้ากัน หรือทำให้สอดคล้องกับความเชื่อ และวิถีปฏิบัติเดิมที่มีอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นอกจากนี้ ข้อมูลทั้งหมดยังแสดงให้เห็นถึงประสบการณ์ที่แตกต่างไปคนละทางระหว่างส่วนภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ และในส่วนที่เป็นหมู่เกาะ กรณีของส่วนภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ พุทธศาสนานิกายเถรวาทซึ่งแพร่กระจายมาจากพม่าขึ้นมามีอิทธิพลครอบงำเหนือดินแดนแถบนี้ ส่วนในเกาะชวาการนับถือพระศิวะเป็นรูปแบบการนับถือศาสนาฮินดูที่แพร่หลาย ส่วนพุทธศาสนานิกายมหายานเจริญรุ่งเรืองอยู่ในเกาะ สุมาตรา คาบสมุทรมลายู และกาลิมันตันตะวันตก

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (2549) ได้เสนอเรื่อง ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000 สรุปได้ถึงประเด็นที่เกี่ยวกับอาราจักรอีสาน โบราณ จากพัฒนาการของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอินเดีย เกิดการก่อตัวของรัฐ หรืออาณาจักร

ต่าง ๆ ขึ้นมาในภูมิภาคนี้

ประวัติของอาณาจักรที่ได้รับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียตั้งแต่เริ่มแรกในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 7 ที่เก่าแก่ที่สุดและรู้จักกันดีที่สุดก็มาจากข้อมูลหลักฐานด้านเอกสารในจดหมายเหตุจีน ก็คืออาณาจักรฟูนันและลินยี่ (จัมปา) อาณาจักรฟูนันซึ่งเป็นผู้นำของอาณาจักรขอมในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ มีอำนาจครอบคลุมแหลมมลายูในพุทธศตวรรษที่ 7 และดูเหมือนจะได้เป็นอาณาจักรหรือที่รวบรวมของแคว้นหลายแคว้นซึ่งได้รับอารยธรรมอินเดีย และพระราชกัทรังมีพระนามว่า “เจ้าแห่งภูเขา” อาณาจักรลินยี่หรืออาณาจักรจัมปาสัมัยโบราณมีต้นกำเนิดอยู่ในดินแดนแถบเมืองเว้และพยายามขยายดินแดนขึ้นไปทางเหนือซึ่งจะประสบกับการรุกรานของชนชาติฉวนที่ขยายอิทธิพลลงมาทางทิศใต้และประสบกับการต่อต้านของอาณาจักรจีน สิ่งนี้เป็นการนำของเรื่องราวที่ทำให้ชาวจีนซึ่งได้รับอารยธรรมอินเดียต้องต่อสู้กับชาวฉวนอยู่เป็นเวลานานหลายร้อยปี

ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 9 ชัยชนะของพระเจ้าสมุทรรุพต์ในแถบลุ่มแม่น้ำคงคาในประเทศอินเดียและประเทศอินเดียภาคใต้ก็ทำให้มีการอพยพของชนชาติอินเดียไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ไม่ได้ทำให้มีแต่เพียงชาวอินเดีย-ชวเดียนเข้ามามีอำนาจขึ้นในอาณาจักรฟูนันเท่านั้น แต่ยังทำให้อารยธรรมอินเดียแพร่หลายไปยังต่างประเทศมากขึ้น ในการนี้ภาคใต้ของประเทศอินเดียโดยเฉพาะดินแดนที่ราชวงศ์ปัลลวะแห่งเมืองกานนิหรือกาญจิเริ่มครอบครองอยู่ดูเหมือนจะมีอิทธิพลมากที่สุด ซึ่งก็ได้พบหลักฐานด้านจารึกในช่วงเวลาเดียวกันนี้ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บรรดาจารึกซึ่งเกือบจะไม่เคยมีมาก่อนหน้าในพุทธศตวรรษที่ 9 ก็พบได้หนาแน่นขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 10 แคว้นเล็ก ๆ ที่ได้รับอารยธรรมอินเดียทั้งบนเกาะเบอร์เนียวและเกาะชวา หลักฐานทางจารึกดังกล่าวสามารถทำให้เราตรวจสอบเหตุการณ์เกี่ยวกับอาณาจักรฟูนันและลินยี่ที่มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 9-11

ระยะเวลาที่กล่าวมาทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงการมีอำนาจสูงสุดของอาณาจักรฟูนัน และมีความสำคัญที่ว่าระยะเวลาดังกล่าวตรงกับระยะเวลาที่ยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์ของจีน คือสมัยสามก๊กและสมัยหกราชวงศ์ เป็นการเปิดพื้นที่ให้กับชาวอินเดียเคลื่อนย้ายถ่ายเทเข้ามาในดินแดนแถบนี้ ต่อมาระหว่าง พ.ศ. 1100-1150 อาณาจักรฟูนันในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ก็สลายลง โดยอาณาจักรเขมรหรือกัมพูชาได้เกิดขึ้นแทนที่ ในขณะที่เดียวกันอาณาจักรใหม่ 2 อาณาจักรก็เกิดขึ้นทางทิศตะวันตกของแหลมอินโดจีน คือพวกมอญในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเป็นบ่อเกิดของอาณาจักรทวารวดีและพวกปยู หรือเผ่าในลุ่มแม่น้ำอิรวดี ความอ่อนแอของราชวงศ์จิ้นและเฉิน (Ch'en) ของจีนทำให้อำนาจของพระราชอาณาจักรบนฝั่งทะเลเวียดนามด้านอ่าวตังเกี๋ยมีมากยิ่งขึ้น

ศรีศักร วัลลิโภดม (2546) เสนอผลการศึกษาเรื่องอารยธรรมอีสานผ่านหลักฐานด้านโบราณคดี โดยสรุปได้ว่า

แอ่งอารยธรรมอีสาน เป็นการแสดงให้เห็นถึงภาพรวมของสังคมวัฒนธรรม ชนชาติพันธุ์ในภูมิภาคอีสานอย่างกว้าง ๆ ทั้งในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงยุคสถาปนาอาณาจักรในสมัยประวัติศาสตร์ จากหลักฐานทางด้านโบราณคดีและภูมิศาสตร์สภาพแวดล้อม

หลักฐานทางโบราณคดี อารยธรรมบ้านเชียง มีสาระสำคัญที่มุ่งชี้ให้เห็นลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มชนในภาคอีสานยุคแรก ๆ ก่อนที่จะมีพัฒนาการเป็นบ้านเมืองใหญ่ในสมัยหลังลงมา

นอกจากนั้นยังเสนอหลักฐานอีกว่าวัฒนธรรมแบบบ้านเชียงในภาคอีสานมิได้มีอยู่ที่บ้านเชียงเพียงแห่งเดียว แต่ยังมีกระจายอยู่ทั่วไปในท้องที่ต่าง ๆ ทางตอนใต้ของแอ่งสกลนคร และเท่าที่สำรวจพบก็มีมากถึง 83 แห่ง

สังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในแอ่งสกลนครและแอ่งโคราชก็ก้าวหน้าขึ้นเป็นชุมชนหมู่บ้านแล้ว และจะมีพัฒนาการเจริญขึ้นเป็นบ้านเป็นเมืองต่อไป และในที่สุดบ้านเมืองบางกลุ่มจะค่อย ๆ รวมกันเป็นแคว้นหรือรัฐ

อีสานมีพัฒนาการเป็น “รัฐ” ทั้งแอ่งสกลนครและแอ่งโคราชมีพัฒนาการมาเก่าแก่พอ ๆ กัน ต่างก็ทำนาปลูกข้าวแบบหว่านหรือนำน้ำท่วมมาช้านานพอ ๆ กัน แต่ไม่ใช้นาตมน้ำ และการปลูกข้าวอย่างเดียวไม่ใช่ปัจจัยทำให้เกิดสังคมเมืองและรัฐขึ้น ดังจะเห็นว่าที่แอ่งสกลนครไม่มีลักษณะพัฒนาการของสังคมเมืองและรัฐในยุคแรกเริ่ม

บ้านเมืองที่จะมีพัฒนาการขึ้นเป็นรัฐได้นั้นต้องมีความจำเป็นทางสังคมมาผลักดัน และต้องมีทรัพยากรอื่น ๆ ที่เกื้อกูลให้มีการติดต่อกับภายนอกมาสนับสนุน ดังกรณีแอ่งโคราชมีความจำเป็นเรื่องการหาแหล่งน้ำเพื่อการอุปโภคและบริโภค จึงร่วมมือหรือเกณฑ์ผู้คนขุดคุ้ยน้ำคันดินกักน้ำไว้ใช้ในยามขาดแคลน เพราะโดยโครงสร้างทางธรณีของพื้นที่อีสานนั้นเป็นดินปนทราย ไม่สามารถอุ้มน้ำได้ดี ทั้งมีทรัพยากรที่สำคัญอีกคือเกลือและเหล็กเพื่อแลกเปลี่ยนสิ่งของจากภายนอกทั้งหมดนี้จึงผลักดันให้ชุมชนบ้านเมืองในแอ่งโคราชมีพัฒนาการขึ้นเป็นแคว้นหรือรัฐแล้วตั้งแต่มูลึก และอาจเป็นแคว้นหรือรัฐเก่าแก่ที่สุดในดินแดนประเทศไทย

อีสานสมัยทวารวดี การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม มีพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคหิน คือหินกลาง-หินใหม่ แล้วเข้าสู่ยุคโลหะคือสัมฤทธิ์-เหล็ก ต่อจากนั้นจึงเข้าสู่ยุคต้นของประวัติศาสตร์ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7 (หลัง พ.ศ. 600)

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (หลัง พ.ศ. 1100) ลงมา มีร่องรอยและหลักฐานเป็นบ้านเป็นเมืองชัดเจนที่สุด และเป็นช่วงเวลาร่วมสมัยกับวัฒนธรรมแบบ “ทวารวดี” ในภาคกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ร่องรอยหลักฐานต่าง ๆ รวมทั้งหลักฐานทางโบราณคดียืนยันว่าระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 บ้านเมืองในภูมิภาคอีสานเจริญขึ้นเต็มที่แล้ว โดยได้รับอารยธรรมด้านการศาสนา การ



ปกครอง ตลอดจนขนบประเพณีบางอย่างจากอินเดียซึ่งแพร่หลายผ่านเวียตนามและเขมร ขึ้นไป  
ตามลำน้ำโขงทางหนึ่ง และอีกทางหนึ่งผ่านภาคกลางที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะจากภาคกลาง  
ขึ้นไปภาคอีสานมีช่องทางโบราณสองสาย คือช่องเขาแดงพญากลางในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์แถบ  
อำเภอลำนำหล่ม อำเภอยะบะดาล จังหวัดลพบุรี เข้าสู่ต้นน้ำมูล-ชีด้านจังหวัดนครราชสีมา และ  
ชัยภูมิ และอีกช่องทางหนึ่งทางช่องเขาพนมดงรักด้านอำเภอตาพระยา อำเภออรัญประเทศ จังหวัด  
สระแก้ว เข้าสู่ลุ่มน้ำมูลด้านอำเภอโนนดินแดง ปะคำ ละหานทราย นางรอง ประโคนชัย และอำเภอ  
บ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์

อีสานสมัยลพบุรี เป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองในอีสานเกี่ยวข้องกับขั้วทางสังคมและวัฒนธรรมกับ  
อาณาจักรกัมพูชาและดินแดนส่วนใหญ่ตกอยู่ในอำนาจทางการเมืองของกัมพูชา จึงทำให้รูปแบบ  
ทางศิลปสถาปัตยกรรมในอีสานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 (หลัง พ.ศ. 1500) มีลักษณะแตกต่างไป  
จากที่เคยมีมาแต่เดิม

รูปแบบของศิลปสถาปัตยกรรมในอีสานสมัยนี้มีทั้งส่วนที่เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น  
และส่วนที่รับแบบแผนมาจากเขมร โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดินแดนอีสานเกือบ  
ทั้งหมดก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมเขมร

ผาสุก อินทราวุธ (2548) ได้ศึกษาเรื่อง สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี สรุปได้ว่า  
สุวรรณภูมิหรือดินแดนแห่งทอง เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการพระศาสนาเฉพาะพระพุทธศาสนา เป็น  
เรื่องที่มีเค้ามูลมาจากหนังสือที่ปวงศและมหาวงศ์ ซึ่งเป็นพงสาวดารของลังการที่ได้ระบุไว้ว่า หลัง  
พระปรีณิพานของสมเด็จพระบรมศาสดาราว 276 ปี พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งแคว้นมคธใน  
ประเทศอินเดียได้โปรดให้ทำการสังคายนาครั้งที่ 3 ที่กรุงปาฏลิบุตร และโดย พระราชประสงค์ที่จะ  
ให้พระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประโยชน์แก่ชาวโลก จึงทรงโปรดให้พระเถระเป็น  
สมณทูตแยกย้ายกันไปประกาศพระศาสนาทั้งภายในและภายนอกประเทศอินเดีย โดยพงสาวดาร  
ลังกา 2 ฉบับ คือที่ปวงศและมหาวงศ์ได้ระบุว่า พระโสณะกับพระอุตตระได้มายังดินแดน  
สุวรรณภูมิ

ชาดกหลายเรื่อง เช่น มหาชนกชาดก สังขพราหมณ์ชาดก สุสันธิชาดก และสุปราคชาดก  
เป็นต้น ต่างกล่าวถึงดินแดนแห่งนี้โดยมีเนื้อความโดยรวมว่า พ่อค้าชาวอินเดียตั้งใจแล่นเรือออกมา  
ค้าขายยังสุวรรณภูมิ แล้วเกิดเหตุเรืออัปปางลงกลางมหาสมุทร จากเหตุผลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า  
สุวรรณภูมิคงเป็นเมืองท่าชายทะเลที่มีบทบาทสำคัญด้านการค้าขายที่ชาวอินเดียรู้จักกันดีและนิยม  
เดินทางมาแสวงหาโชคและความร่ำรวยในย่านนี้

วรรณกรรมในศาสนาพราหมณ์หลายฉบับ เป็นต้นว่ามหากษัตริย์รามายณะปุราณะ ก็ได้  
ระบุว่าพ่อค้าชาวอินเดียนิยมเดินทางมาค้าขายกับกลุ่มประเทศทางตะวันออก ซึ่งรู้จักกันในชื่อ  
“สุวรรณทวีป” หรือ “สุวรรณภูมิ” ในจดหมายเหตุจีนสมัยสามก๊ก (ราวพุทธศตวรรษที่ 8) นั้น

ราชทูต 2 คน คือ กังไถและซุยอิง ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองและอาณาจักรต่าง ๆ ในดินแดนสุวรรณภูมิ

นอกจากนี้ นักเดินเรือชาวตะวันตกก็ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับความมั่งคั่งของดินแดนสุวรรณภูมิ ดังปรากฏอยู่ในหนังสือคู่มือการเดินเรือมาค้าขายทางซีกโลกตะวันออกสำหรับพ่อค้าชาวยุโรปจำนวน 2 เล่ม คือ บันทึกการเดินทางเรือของชาวยุโรป (The Periplus of the Erythraean Sea) และหนังสือภูมิศาสตร์ของปโตเลมี (Ptolemy's Geography) ก็มีส่วนที่กล่าวถึงดินแดนสุวรรณภูมิด้วย

แม้ว่าจดหมายเหตุโบราณ ตำนานการเดินทางเรือค้าขายในทวีปเอเชียครั้งคึกคักบรรพ์ตลอดจนวรรณกรรมในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธจะกล่าวถึงดินแดนแห่งนี้อยู่บ่อย ๆ ซึ่งจัดว่าเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันว่าดินแดนสุวรรณภูมิที่พวกพ่อค้าเดินทางไปค้าขายนั้นมีอยู่จริง แต่ไม่ได้ให้ความกระจ่างว่าดินแดนสุวรรณภูมิดังกล่าวนี้อยู่ที่ไหน ทราบเพียงแต่ว่าเป็นบ้านเมืองที่อยู่ทางตะวันออกของประเทศอินเดียเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ทั้งมอญ พม่าและไทย ซึ่งเป็นบ้านเมืองที่นับถือพุทธศาสนานิกายดั้งเดิมแบบเถรวาท และอยู่ในบริเวณเดียวกัน จึงต่างฝ่ายต่างอ้างว่าดินแดนสุวรรณภูมิตั้งอยู่ในประเทศของตน เนื่องจากบรรดาบ้านเมืองที่หนังสือมหาวงศ์ระบุว่า พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาใน ปัจจุบันเหลืออยู่เพียง 2 แห่งเท่านั้น คือ เกาะลังกาและสุวรรณภูมิ ส่วนแห่งอื่น ๆ ได้เปลี่ยนคติความเชื่อไปหมดแล้ว สำหรับเกาะลังกานั้นไม่มีปัญหาเพราะมีหลักฐานชัดเจน ส่วนดินแดนสุวรรณภูมินั้นไม่มีหลักฐานอื่นยืนยันว่าตั้งอยู่ ณ ที่แห่งใดกันแน่

ธิดา สาระยา (2537) ทำการศึกษาเรื่อง รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ โดยนำเสนอเป็นหนังสือรวมบทความทางวิชาการมีใจความสำคัญสรุปเกี่ยวกับปัญหากำเนิดและพัฒนาการของรัฐโบราณในภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ด้วยข้อมูลและการตีความที่วิเคราะห์ถึงขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการให้เห็นความเคลื่อนไหวของคน ผ่านกิจกรรมที่กระทำภายใต้กรอบทางวัฒนธรรมและคติความเชื่อที่มีร่วมกัน โดยเน้นให้เห็นถึงพลังแห่งการหล่อหลอมคูดกลืนทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่ภายในท้องถิ่น ซึ่งเป็นปัจจัยกำหนดทิศทางของวิวัฒนาการเท่า ๆ กับการสร้าง “ลักษณะเฉพาะ” จนเกิดเป็นแบบแผนให้เห็นเป็นรูปธรรมทั้งกรอบแนวคิดของระบบความเชื่อ และรูปแบบทางศิลปสถาปัตยกรรม ตามเนื้อหาต่าง ๆ ของบทความดังต่อไปนี้

“ผู้นำทางวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปงเมือง” ขั้นตอนพัฒนาการของบ้านเมืองที่สลับซับซ้อนกว่าการอธิบายเดิมที่จำกัดขอบเขตความเชื่อความเข้าใจอยู่กับบทบาทของราชวงศ์หรือผู้นำทางทหารและการเมืองเป็นสำคัญ โดยได้ศึกษาวิเคราะห์ให้เห็นถึงฐานะบทบาทและความสำคัญของผู้นำทางวัฒนธรรม (Culture-heroes) โดยเฉพาะฤๅษีซึ่งเป็นเสมือนผู้สร้างวัฒนธรรม

เมือง (Urban Culture) และกฎเกณฑ์สู่ความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะการขยายตัวของบ้านเมืองใน ยุคโบราณ บทบาทความสำคัญของฤๅษีซึ่งเป็นผู้นำทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของท้องถิ่น

“กัลปนากับการขยายตัวของชุมชน” เป็นการวิเคราะห์ถึงพฤติกรรมความเชื่อที่สอดคล้อง ประสานกับการขยายตัวของชุมชนโบราณในระดับพื้นฐาน เป็นการเสนอข้อมูลหลักฐานในมุมมอง ใหม่ที่มุ่งพิสูจน์ให้เห็นว่า “การขยายตัวทางวัฒนธรรม” เป็นปัจจัยขั้นพื้นฐานส่วนหนึ่งของการตั้ง บ้านเมือง หรือพัฒนาการของรัฐในระยะแรกเริ่ม โดยอธิบายว่า ระยะแรกปัจจัยทางเศรษฐกิจมิได้มี บทบาทมากสำหรับการตั้งเป็นบ้านเมืองเท่ากับการขยายตัวทางวัฒนธรรม ซึ่งให้เห็นถึงความ เกี่ยวพันระหว่างเศรษฐกิจกับวัฒนธรรม โดยเสนอว่า การกัลปนาเป็นต้นตอที่นำไปสู่การตั้งชุมชน ที่จะมียุทธศาสตร์การขยายตัวทางเศรษฐกิจต่อไป

“วัฒนธรรมทวารวดี” กับการคลี่คลายของเมืองในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา” การศึกษารูปแบบของ รัฐ (ศรี) ทวารวดี ซึ่งเป็นรัฐโบราณในกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยเสนอถึงความเป็นตัวเป็นตน ของรัฐ (ศรี) ทวารวดีว่า ไม่ได้อยู่ที่การเป็นรัฐที่มีความเป็นเอกภาพทางการเมืองและชาติพันธุ์ แต่อยู่ ที่การเป็นรัฐที่เติบโตและพัฒนาขึ้นจากการรวมตัวกันของกลุ่มชนที่มีสำนึกร่วมทางวัฒนธรรมอันมี พุทธศาสนาที่ค้ำค้ำความเชื่อพื้นถิ่นไว้เป็นแกนนำก่อเกิดสิ่งที่เป็น “วัฒนธรรมทวารวดี” อันเป็น วัฒนธรรมของสังคมซึ่งประกอบด้วยคนหลายเผ่าพันธุ์ มีขอบข่ายครอบคลุมพื้นที่ กลุ่มชน และ บ้านเมือง โบราณ ซึ่งโดยพื้นฐานมีความเป็นอิสระเอกเทศ ไม่ขึ้นแก่กัน

“ศรีเทพคือศรีจินาสะ” พัฒนาการทางประวัติศาสตร์เฉพาะของเมืองตามสภาพที่มีอยู่ใน ตัวของเมืองเองมากกว่าในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งในปริบททางการเมืองของเมืองใหญ่เมืองใกล้เคียง ทั่วอื่น ๆ ที่ครอบงำ “ศรีเทพคือศรีจินาสะ” คือเมืองที่อยู่ระหว่างการแพร่กระจายของวัฒนธรรม ทวารวดีและวัฒนธรรมเขมร ในฐานะเมืองในภูมิภาคส่วนในบนลุ่มน้ำป่าสักตอนล่างซึ่งแม้จะรับ วัฒนธรรมจากภายนอกแต่ก็มีพัฒนาการที่มีลักษณะเฉพาะตน กลายเป็นเมืองศูนย์กลางสำคัญตอน ใน จนสามารถพัฒนารูปแบบศิลปะเฉพาะตนขึ้นอันได้แก่ “ศิลปะแห่งอาณาจักรศรีจินาสะ” ที่ เจริญรุ่งเรืองอยู่ในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 12-15

“แคว้นเศรษฐปุระ” “ย้อนหลังคู่อีสานโบราณ” และ “เจนละที่อุบลราชธานี” พื้นที่ลุ่มน้ำ มูล-ชี และลุ่มน้ำโขงในช่วงระยะเวลาก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 6 หรือพุทธศตวรรษที่ 11-12 อันเป็น ช่วงรอยต่อสำคัญทางประวัติศาสตร์อันนำสู่ความเข้าใจกำเนิดและพัฒนาการของบ้านเมืองสำคัญที่ แปรรูปเป็นอาณาจักรขอมอันยิ่งใหญ่ที่นครวัดและนครธม นั่นคืออาณาจักรเจนละหรือเจนละ ซึ่งเชื่อ สืบกันมาว่ามีศูนย์กลางแห่งแรกอยู่ที่นครเศรษฐปุระ แถบตอนใต้ปากแม่น้ำมูล และลุ่มน้ำโขงตรง จามปาศักดิ์ ในส.ป.ป.ลาว การศึกษานี้ระบุชี้ว่าอาณาจักรเจนละนั้น แท้จริงแล้วเป็นผลผลิตจาก การขยายตัวของชุมชนบ้านเมืองในบริเวณภูมิภาคส่วนใน (Hinterland) ของเขตลุ่มมูล-ชี โดยเฉพาะ ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ อันเป็นบริเวณที่สำรวจพบตำแหน่งชุมชนโบราณหนาแน่นตั้งแต่ก่อน

ประวัติศาสตร์ที่พัฒนาสืบเนื่องมาโดยตลอดสมัยทวารวดี-ลพบุรี กล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่าพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เงินละยุคต้นสัมพันธ์อย่างแนบแน่นและสืบเนื่องกับพัฒนาการทาง

ประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย หรืออีสาน โดยประมวลขึ้นจากหลักฐานที่เป็นโบราณวัตถุสถาน และศิลาจารึก ซึ่งมองผ่านกิจกรรมการเคลื่อนไหวของกลุ่มคนในกลุ่มแม่น้ำมูล-ชีแห่งนี้

“จากชายขอบของรัฐทวารวดีถึงเมืองด่านในประวัติศาสตร์ยุคหลัง” พัฒนาการของชุมชนบ้านเมืองอันเป็นบริเวณแกนของรัฐ การคลี่คลายขยายตัวและการเปลี่ยนแปลงฐานะและรูปแบบความสัมพันธ์ของชุมชนชายขอบอย่างเป็นขั้นตอน จากชุมชนที่ติดต่อกับชายและรับวัฒนธรรมของบ้านเมืองที่เป็นแกนของรัฐจนขยายตัวเป็นบ้านเป็นเมืองในยุคสมัยทวารวดี ก่อนที่จะค่อยปรับเปลี่ยนไปสู่สภาพการเป็น “เมืองด่าน” ซึ่งก็สัมพันธ์กับพัฒนาการสมัยหลังเมื่อเกิดรัฐที่สร้างอำนาจรวมศูนย์ด้วยวิธีการส่งผ่านอำนาจทางระบบกษัตริย์และการควบคุมจัดตั้งในรูปแบบต่าง ๆ จนเกิดบ้านเมืองที่ถูกกำหนดให้เป็นบ้านเมืองชั้นนอกและชายขอบอันเป็นปรากฏการณ์ที่เห็นชัดเจนในสมัยหลังลงมา และให้ภาพที่โยงใยให้เห็นการเกิดและพัฒนาการของ “เมืองด่าน” ในกระแสการขยายตัวของสงครามข้ามภูมิภาค โดยเฉพาะจากลุ่มน้ำอิระวดี และลุ่มน้ำสะโตงสู่ลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 21-22 ถึงสมัยต้นกรุงธนบุรี ธิดา สารยา (2532) นำเสนอผลการศึกษาเรื่อง (ศรี) ทวารวดีประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ โดยกล่าวถึงความมีตัวตนของรัฐ (ศรี) ทวารวดีระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-16 ถือเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์พัฒนาการของบ้านเมืองในประเทศไทยรวมถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคต้น ทำให้มองเห็นสถานภาพและความสำคัญของรัฐซึ่งได้ปรากฏตัวโดดเด่นในช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ นับเป็นหนึ่งในจำนวนหน่วยทางการเมืองของชนพื้นถิ่นที่เลือกรับวัฒนธรรมจากภายนอกมาผสมผสานกับของตนแล้วสร้างความเป็นตัวของตัวเองขึ้น และทำให้มองเห็นมุมมองใหม่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ชัดเจนกว่าเดิม ความชัดเจนดังกล่าวมีความหมายไปถึงภาพใหม่และมิติใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยที่เด่นชัดกว่าภาพอันพร่ามัวของการอพยพโยกย้ายของชนชาติใดจากแผ่นดินจีนลงได้ รวมทั้งความเข้าใจประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคต้น

การศึกษาเรื่องรัฐ (ศรี) ทวารวดีที่ผ่านมา จำกัดตัวอยู่ภายในกรอบหรือเพดานทางความคิดที่ว่ากำเนิดและความเป็นตัวตนของรัฐเป็นผลทั้งโดยตรงและโดยอ้อมจากการรับอารยธรรมอินเดีย จนเกิดเป็นรัฐที่มีเอกภาพในทางการเมืองเป็นหนึ่งเดียว มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาลครอบคลุมอาณาบริเวณอันมีร่องรอยของศิลปะทวารวดีตลอดภาคกลาง ภาคอีสานและภาคใต้ของประเทศไทย ความเป็นเอกภาพดังกล่าวถูกตีกรอบครอบคลุมถึงประชากรของรัฐซึ่งเชื่อกันว่าทั้งหมดเป็นชาวมอญ ไม่เป็นที่สงสัยเลยว่าเพดานความคิดเช่นนี้ได้ละเลยเงื่อนไขและความสำคัญของพลังทาง

การเมืองและวัฒนธรรมของชนพื้นถิ่น ที่แม้จะมีความหลากหลายแต่ก็มีความเป็นตัวเองสูง มีการรวมกลุ่มเป็นชุมชนและปะทะสังสรรค์กันระหว่างกลุ่มจนเกิดวัฒนธรรมร่วมกันมาก่อนหน้าการแพร่ขยายของอารยธรรมอินเดียเข้ามาในภูมิภาคแถบนี้

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งที่สัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับทุกขั้นตอนของการขยายตัวของรัฐ (ศรี) ทวารวดี คือ “ความหลากหลาย” ไม่ว่าจะเป็นในด้านชาติพันธุ์ของผู้ที่ต่อไปจะเป็นเจ้าของวัฒนธรรมที่ผูกพันกับพุทธศาสนาในลุ่มน้ำเจ้าพระยา หรือในด้านขนบธรรมเนียมประเพณีและชีวิตความเป็นอยู่ของชนแต่ละกลุ่มที่รวมตัวกันเป็นประชากรของรัฐ (ศรี) ทวารวดี หรือในด้านการโยกย้ายสับเปลี่ยนและเพิ่มจำนวนประชากร กล่าวอีกนัยหนึ่ง “ความหลากหลาย” ดังกล่าวนี้อีกุญแจไขไปสู่ความเข้าใจประวัติศาสตร์ตอนนี ในทางการเมือง เป็นกลไกของรัฐที่เกิดขึ้นตามมาส่วนหนึ่งนั้นเป็นไปเพื่อผสานความแตกต่างหลากหลายเหล่านี้ โดยเฉพาะในกรณีรัฐ (ศรี) ทวารวดี นั่นคือการสืบทอดมรดกความหลากหลายซึ่งมีอยู่ตาม “เมืองท่าชายฝั่ง” ยุคต้น ดังนั้นรัฐ (ศรี) ทวารวดีจึงเป็นคำตอบให้กับสัมพันธ์ภาพระหว่างกระบวนการแพร่อารยธรรมอินเดีย (Indianization) จากภายนอก คู่กันกับการเลือกรับ ปรับ แปลความหมายให้เข้ากับเอกลักษณ์ของท้องถิ่น (Localization) จนเกิดลักษณะเฉพาะของศิลปวัฒนธรรมทวารวดีเนื่องในพุทธศาสนา โดยพุทธศาสนาซึ่งมีรากฐานมาแต่วัฒนธรรมอินเดียได้ถูกเลือกรับและปรับเข้าเป็นแกนหลักของบ้านเมืองสมัยนั้น จนกลายเป็นศูนย์กลางที่เชื่อมโยงความหลากหลายทางสังคมและคติความเชื่อเข้าด้วยกัน พร้อมกันนี้พุทธศาสนาก็ยังมีส่วนช่วยกำหนดแบบแผนทางการเมือง อันสะท้อนออกในรูปของระบบกษัตริย์ ซึ่งกษัตริย์มีฐานะทั้งเป็นพระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิราช พุทธศาสนาเป็นความเชื่อทั้งในระดับรัฐและประชาชน ในเงื่อนไขนี้รัฐ (ศรี) ทวารวดีคือตัวแทนของอำนาจรัฐที่เกิดขึ้น เพื่อสร้างรูปแบบทางการเมืองและวัฒนธรรมของชุมชนอันหลากหลายตามเมืองท่าชายฝั่ง พุทธศาสนาได้เข้ามามีส่วนสำคัญต่อการกำหนดบทบาทและฐานะของผู้ปกครองในระบบกษัตริย์ โดยเฉพาะคติเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์และพระจักรพรรดิราชหรือจักรวาที อันเป็นแบบแผนของกษัตริย์ทวารวดี ที่ไม่เพียงเชื่อมโยงกษัตริย์ในฐานะที่เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก ทำให้พุทธศาสนาให้เข้ากับประชาชนของรัฐ โดยอาศัยพิธีกรรมประกอบบุญเป็นสื่อ แต่ยังกำหนดบทบาทของกษัตริย์ในฐานะธรรมิกราชผู้แผ่ธรรมมานุภาพไปพร้อมกับการทำสงครามด้วย พุทธศาสนาคือผลรวมทางอารยธรรมอันยิ่งใหญ่ของสังคมทวารวดี รูปแบบและการแพร่หลายของศิลปกรรมทวารวดีคือตัวแทนของความคิดความเชื่อที่เนื่องในพุทธศาสนาของสังคมนี้ พัฒนาการของพุทธศาสนาในสังคมทวารวดีได้กลายเป็นรากฐานอันมั่นคงของรัฐพุทธ (Buddhist State) ซึ่งเป็นพื้นฐานทางประวัติศาสตร์และต้นเค้าแห่งพัฒนาการของสยามประเทศในสมัยหลังต่อมาด้วย

ธิดา สาระยา (2545) นำเสนอผลการศึกษาเรื่อง ทวารวดีต้นประวัติศาสตร์ไทย มีใจความสำคัญว่า สมัยโบราณดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันอยู่ในเส้นทางการติดต่อสัมพันธ์ทั้งใน

ลักษณะที่เป็นการแลกเปลี่ยนเชิงการค้าและความเกี่ยวข้องทางวัฒนธรรมระหว่างดินแดนซึ่งเป็นอารยธรรมดั้งเดิมคือ จีนและอินเดีย ตลอดจนชุมชนมนุษย์ตามชายฝั่งทะเลและหมู่เกาะ ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ดังกล่าวได้เชื่อมโยงกับดินแดนไกลโพ้นในโลกตะวันตกอันหมายรวมถึงเอเชียตอนกลาง ตะวันออกกลาง และยุโรป วัตถุทางวัฒนธรรมที่พบเช่น ลูกปัดจากอินเดีย ลูกปัดทำด้วยหินเนฟไฟรที่รูปเขาควย กลองมโหระทึกจำหลักรูปเรือส่งวิญญาณ เหยี่ยวและวัตถุโรมัน ลวดลายจำหลักหน้าคนเผ่าเซมิติกบนแผ่นอิฐของศาสนสถานท้องถิ่น ร่องรอยของพุทธศาสนายุคเก่าสมัยอมราวดีจากเศษวัตถุจำหลักรูปภิกษุสงฆ์ 3 องค์อุ้มบาตรจากเมืองอุทอง วัตถุรูปเคารพในคติพราหมณ์เก่า เช่น ศิวลึงค์ และเทวรูปพระนารายณ์ ฯลฯ

ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเกิดในช่วงสมัยพุทธศตวรรษที่ 11-16 โดยประมาณ ซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลปะเรียกสมัยทวารวดีเพราะในสมัยนี้มีปรากฏรูปลักษณะแบบแผนของศิลปกรรมทางพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยที่เรียกว่าศิลปะทวารวดี ซึ่งรับอิทธิพลอินเดียแบบคุปตะและปาละมาผสมผสาน

ศิลปะอันมีแบบแผนที่มีทั้งลักษณะพื้นเมืองและอิทธิพลอินเดียนั้นเป็นร่องรอยเพียงส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมหรือกล่าวได้ว่าเป็นอารยธรรมยุคแรกบนผืนแผ่นดินนี้ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของชุมชนมนุษย์และผู้คนชุมชนในพื้นที่ภูมิภาคนี้ ซึ่งต่างปะทะสังสรรค์กันมาอย่างยาวนานตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ อันเห็นได้จากลวดลายของภาชนะดินเผาซึ่งเป็นที่นิยมกันอย่างกว้างขวาง และความเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีด้านโลหะกรรม เช่น การถลุงทองแดงจำนวนมหาศาล และการผลิตเหล็กเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ของชุมชนทั่วไป กลุ่มชนที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมดังกล่าวมีร่องรอยทางวัตถุที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตโดยทั่วไปคล้ายคลึงกัน เช่น แวเหล็ก ในสำหรับปั่นด้าย ทอผ้า ตะกรันดินเผาสำหรับจุดไฟ หินสำหรับบดยา เครื่องปั้นดินเผาซึ่งมีรสนิยมนำมาทางศิลปะในแบบแผนเดียวกัน เหยี่ยว และตราประทับ และวัตถุสัญลักษณ์ที่โดดเด่นคือ ธรรมจักร วัตถุรูปเคารพทั้งในแบบที่เป็นความเชื่อดั้งเดิม อิทธิพลพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ เหล่านี้อยู่ในขอบข่ายของวัฒนธรรมที่ได้ชื่อว่า “ทวารวดี”

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของชุมชนมนุษย์ในวัฒนธรรมทวารวดีคือการเติบโตของเมืองต่าง ๆ อันอาจเรียกได้ว่าเป็นเมืองทวารวดี เมืองเหล่านี้มีทั้งขนาดใหญ่และเล็กบางแห่งเกิดมาตั้งแต่ปลายสมัยก่อนประวัติศาสตร์ แม้เมืองทวารวดีมีหลายเมืองร่วมสมัยกัน แต่มิใช่หมายความว่าเมืองเหล่านั้นอยู่ในเครือข่ายที่เป็นรัฐอาณาจักรและเมืองจักรทางการเมืองเป็นศูนย์กลางการปกครองร่วมกันแบบรัฐประชาธิปไตยสมัยใหม่ แท้ที่จริงเมืองทวารวดีแต่ละเมืองต่างเป็นเมืองเบ็ดเสร็จมีอำนาจในตัวเอง บางเมืองอาจมีความแตกต่างทางด้านเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ อันมีรสนิยมทางด้านวัฒนธรรมต่างกัน จะเห็นได้ว่าเมืองภาคกลางนิยมสร้างธรรมจักร สถูปเจดีย์ เพื่อการบุญทางพุทธศาสนา ขณะที่เมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลับนิยมสร้างเสมาจำหลักเรื่องชาดกและพุทธประวัติ

ตลอดจนสัญลักษณ์ เช่น ธรรมจักรขนาดเล็กและสลุปรองหมอน้ำไว้ด้วย ร่องรอยการผสมผสานที่เห็นได้ชัดเจนคือการนับถือพุทธศาสนาร่วมกัน และความนิยมในการใช้อักษรภาษามอญโบราณมาแทนที่อักษรและภาษาปัลลวะจากอินเดีย เป็นต้น

หลักฐานโดดเด่นของเมืองทวารวดีมักสัมพันธ์กับพุทธศาสนา พุทธศาสนาสัมัยทวารวดีเป็นพุทธศาสนหินยานแบบเถรวาท ซึ่งใช้ทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตในคำสอน แต่ร่องรอยของพุทธศาสนamahayanaก็ปรากฏในสมัยนี้ซึ่งดูได้จากการสร้างรูปพระโพธิสัตว์เพื่อสักการะตามพุทธสถาน พุทธศาสนาทวารวดีได้มีวิวัฒนาการอย่างสืบเนื่องไปจนสมัยหลังมิได้ขาดตอนและปรากฏอิทธิพลของพุทธศาสนาลังกาที่ชัดเจน ดังเช่นที่ปรากฏเมืองสุโขทัยในพุทธศตวรรษที่ 18 ประเพณีสำคัญทางพุทธศาสนาได้ถูกวางรากฐานแล้วแต่สมัยทวารวดี ได้แก่ ประเพณีการบวช และการปลุกฝังค่านิยมในการทำบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ตนเองและผู้อื่น ตลอดจนลัทธิความเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งแทรกอยู่ในสมัยนี้ คือการนับถือพระบรมธาตุและสร้างสลุปรูปเพื่อเป็นพุทธบูชา

เมืองทวารวดีซึ่งมีอยู่หลายเมืองนั้น มีการติดต่อค้าขายสัมพันธ์ทั้งระหว่างกันเองและกับดินแดนอื่นอย่างกว้างขวาง จึงปรากฏเรื่องราวในเอกสารจีนกล่าวถึงต้อ-หลอ-ปอ-ตี้ (To-lo-po-ti) ซึ่งถ่ายทอดมาจากคำภาษาสันสกฤตว่า “ทวารวดี” ซึ่งในที่นี้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นกลุ่มเมืองโบราณ อุทอง-นครปฐม-คูบัว กลุ่มเมืองดังกล่าวอาจสัมพันธ์กับเมืองใหญ่อื่นที่มีเส้นทางคมนาคมติดต่อถึงกัน อย่างไรก็ดี หลักฐานที่ปรากฏในเหรียญเงินและจารึกของท้องถิ่นก็มีกล่าวถึงชื่อ “ทวารวดี” ด้วยเช่นกัน แสดงถึงร่องรอยการนับถือพระนารายณ์ในเมืองซึ่งผู้คนนับถือพุทธศาสนาเป็นแกนหลัก

ประชากรของเมืองทวารวดีนั้นหลากหลายชาติเผ่าพันธุ์เป็นกลุ่มผู้ใช้ภาษาออสโตรเอเชียติกหรือกลุ่มตระกูลภาษามอญ-เขมร ร่องรอยที่ยังหลงเหลือของพวกนี้ในสมัยปัจจุบัน เช่น ข้าวและลัวะ เมื่อพิจารณาจากวิวัฒนาการทางด้านอักษรภาษาในหมู่ปัญญาชนของเมืองทวารวดีซึ่งดำเนินไปหลายศตวรรษด้วยการปรับปรุงอักษรภาษาจากภาษาบาลี-สันสกฤต และใช้ตัวอักษรปัลลวะ หลังปัลลวะจนเกิดเป็นอักษรมอญโบราณในภาษามอญโบราณและจารึกเป็นหลักฐานไว้หลายสิบหลัก นักภาษาศาสตร์บางท่านเรียกภาษามอญโบราณนั้นว่า ภาษาทวารวดี-มอญเก่า ร่องรอยของภาษานี้ยังมีอยู่ในหมู่ชาวยุคุร์ (Nyah Kur) แถบจังหวัดเพชรบูรณ์ ชัยภูมิ และนครราชสีมา ผู้ที่ใช้ภาษามอญอันเป็นประชากรของเมืองทวารวดีจึงประกอบด้วยหลากหลายเผ่าพันธุ์ และไม่จำเป็นต้องเป็นเช่นเดียวกับกลุ่มชาติพันธุ์มอญของปัจจุบัน ซึ่งมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เกิดขึ้นสมัยหลังลงมาแล้วในดินแดนตอนใต้ของพม่า

ผาสุข อินทราวุธ (2542) ได้นำเสนอผลการศึกษาเรื่อง ทวารวดีด้วยการศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี พบว่า อาณาจักรทวารวดีเป็นหนึ่งในรัฐโบราณ ของดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย รัฐทวารวดีรุ่งเรืองขึ้นในบริเวณภาคกลาง

ของประเทศไทยและแผ่อิทธิพลทางวัฒนธรรมไปทั่วทุกภาค รัฐทวารวดีได้ล่มสลายลงในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เนื่องจากเขมรได้ขยายอำนาจการปกครองเข้ามายังบริเวณภาคกลางของประเทศไทย

จากการศึกษาของนักประวัติศาสตร์ ซึ่งใช้หลักฐานด้านเอกสารของจีนที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ไว้ตั้งแต่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 8 มาประกอบกับหลักฐานด้านโบราณวัตถุ นั้น ได้ผลสรุปออกมาว่ารัฐที่เก่าแก่ที่สุดในบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียคือรัฐฟูนัน ซึ่งก่อตั้งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ (ที่ราบปากแม่น้ำโขง) รัฐฟูนันมีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 3 (หรือราวพุทธศตวรรษที่ 8-9) ภายใต้การปกครองของกษัตริย์ผู้ที่จีนเรียกว่าพระเจ้าฟันมันหรือฟันจิมัน จนขึ้นปกครองของราชฟูนันนั้นนับถือศาสนาพราหมณ์ (ไศวนิกาย) อย่างไรก็ตาม ไชยฉพนิกายได้เจริญรุ่งเรืองอยู่ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 5 (ราวพุทธศตวรรษที่ 10-11) และขณะเดียวกันพุทธศาสนาก็เจริญรุ่งเรืองควบคู่กันไป และราชฟูนันนี้ได้ล่มสลายลงในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 11

นอกจากราชฟูนันแล้ว บันทึกของจีนในช่วงเวลาเดียวกันยังได้กล่าวถึงรัฐหรือเมืองต่าง ๆ มากกว่า 10 เมืองในแหลมมลายู เป็นต้นว่า เตียนซุนหรือตุนซุน ถังยาเสียว พันพัน จิตู จูตุน ตามพริลิก ตักโกละ โดยกล่าวว่าในบรรดาเมืองเหล่านี้ เมืองตุนซุนจัดเป็นเมืองที่สำคัญที่สุดและตั้งอยู่บนคอคอดกระ มีอาณาเขตจดทะเลทั้งสองฟาก จึงควบคุมเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทร (มหาสมุทรอินเดียและมหาสมุทรแปซิฟิก) ไว้ได้ จัดเป็นศูนย์กลางการค้าที่ใหญ่มาก และมีครอบครัวชาวอินเดียมาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามรัฐตุนซุนนี้เคยตกอยู่ใต้อำนาจราชฟูนันในช่วงสมัยของพระเจ้าฟันมัน (พุทธศตวรรษที่ 8-9) ผู้ซึ่งได้ขยายอาณาเขตของรัฐออกไปได้กว้างขวางที่สุด โดยพระองค์สามารถปราบปรามเมืองใกล้เคียงได้หลายเมืองแล้วยังทรงสร้างกองทัพเรือ และยกกองทัพเรือไปปราบเมืองต่าง ๆ ได้ 10 กว่าแห่ง ที่สำคัญคือเมืองหรือรัฐตุนซุน ซึ่งสันนิษฐานกันว่าตั้งอยู่ในแหลมมลายู ส่วนเมืองหรือรัฐสุดท้ายที่พระเจ้าฟันมันปราบได้คือรัฐที่จีนเรียกว่า “จินหลิน” อันหมายถึงดินแดนแห่งทองหรือสุวรรณภูมิ ซึ่งนักวิชาการหลายท่านลงความเห็นว่ารัฐนี้น่าจะตั้งอยู่ที่เมืองอู่ทองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (บริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย) ทำให้นักประวัติศาสตร์มองภาพรวมว่าราชฟูนันเป็นรัฐที่เจริญสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8-9 นั้นได้ขยายอาณาเขตออกไปครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ พื้นที่ส่วนใหญ่ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง (บริเวณภาคกลางของประเทศไทย) และแหลมมลายู และสามารถควบคุมเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรไว้ได้ทั้งหมด

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 5-9 มีเมืองหรือรัฐต่าง ๆ ตั้งตัวเป็นอิสระอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ และบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างลงไปตลอดคาบสมุทรมาเลย์ เมืองหรือรัฐต่าง ๆ ดังกล่าวนี้อาจจะเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาจากเมืองท่าชายทะเลที่ร่ำรวยขึ้นมาจากการติดต่อค้าขาย



กับต่างชาติ ทั้งด้านซีกโลกตะวันออกและซีกโลกตะวันตก บางเมืองหรือบางรัฐที่มีความเข้มแข็งด้านกำลังทหารก็มักจะพยายามเข้ายึดครองบรรดาเมืองท่าต่าง ๆ ที่อ่อนแอกว่า เพื่อที่จะสามารถควบคุมเส้นทางการค้าคาบสมุทรไว้แต่เพียงรัฐเดียวเช่นรัฐฟูนัน ซึ่งหลักฐานฝ่ายจีนระบุว่าสามารถควบคุมเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรไว้ได้ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 8 อย่างไรก็ตามเมื่อรัฐฟูนันอ่อนแอลง รัฐใหญ่ ๆ บางรัฐก็สามารถตั้งตัวเป็นอิสระได้ และตามเมืองท่าหรือศูนย์กลางการค้าต่าง ๆ ดังกล่าวเหล่านั้น

ในช่วงเวลาดังกล่าวได้มีชาวอินเดียเดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานกันเป็นจำนวนมากเช่นเมืองตุนซุน เมืองฉีตู เมืองจินหลิน เป็นต้น ต่อมาได้มีนักบวชทั้งในศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ รวมทั้งนักปราชญ์ราชบัณฑิตต่าง ๆ ติดตามเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามเมืองท่าดังกล่าวและในบริเวณใกล้เคียง ชาวอินเดียเหล่านี้ได้นำเอาขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนคติศาสนาและความเชื่อต่าง ๆ ที่เคยถือปฏิบัติมาในประเทศของตนเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามเมืองท่าดังกล่าวและในบริเวณใกล้เคียง ชาวอินเดียเหล่านี้ได้นำเอาขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนคติศาสนาและความเชื่อต่าง ๆ ที่เคยถือปฏิบัติมาในประเทศของตนเข้ามาเผยแพร่ จนชาวพื้นเมืองเกิดเลื่อมใสศรัทธา จึงเริ่มมีการจัดระเบียบสังคมตามแบบสังคมอินเดีย โดยเริ่มจากเมืองท่าหรือศูนย์กลางการค้าที่มีการตั้งนิคมการค้าของชาวอินเดียก่อน แล้วจึงขยายตัวออกไปยังบริเวณใกล้เคียง ดังได้พบว่าเมืองไบกัลโน ซึ่งเป็นเมืองโบราณรุ่นแรกของชาวปยู ได้กลายเป็นศูนย์กลางของศาสนาพราหมณ์ (ไวษณพนิกาย) และศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของรัฐศรีเกษตร เมืองออกแก้วได้เจริญรุ่งเรืองจากการค้าและกลายเป็นเมืองท่าของรัฐฟูนันและเป็นศูนย์กลางของศาสนาพราหมณ์เช่นกัน ส่วนเมืองอุทองซึ่งมีบทบาทเป็นเมืองท่าโบราณตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และมีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของพ่อค้าชาวพุทธจากกลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรี นั้นได้เจริญรุ่งเรืองขึ้น จนกลายเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนายุคต้นของรัฐทวารวดี ซึ่งเป็นรัฐโบราณรุ่นแรกในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย และน่าจะถือกำเนิดขึ้นมาในช่วงระยะเวลาที่ใกล้เคียงกัน คือช่วงเวลาที่มีการขยายตัวทางการค้าของชาวอินเดียมายังดินแดนแถบนี้ ซึ่งตรงกับสมัยอินโด-โรมันของอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ 5-9)

## 2. วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับความหมายและคติความเชื่อ

จากหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรม ทั้งหมดในพุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ทั้งแบบแผน ตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิสถาปัตย์ งานพุทธศิลป์ เสนาหิน ทั้งหมดเป็นสัญลักษณ์ เป็นภาษาของภาพ (Iconographic) ที่สามารถอ่านค่า ศึกษาได้ถึงความหมายที่ซ่อนแฝงอยู่ในชิ้นงานต่าง ๆ รวมถึงการมีแบบแผน มีวัตถุประสงค์ในการสร้างสรรค์ที่แน่นอน โดยมีหลักการ กรอบเกณฑ์ต่าง ๆ สารหรือเนื้อความมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก หลักพุทธธรรม พุทธประวัติ ชาดก เป็นหลักยึดถือและปฏิบัติ เป็นแนวทางสำหรับการสร้างสรรค์

Dau Tuan Nam (2551) ได้ศึกษาเรื่อง ระบบ “ผี” ของกลุ่มคนไทยในเขตกว๋โจว จังหวัดเหงะอัน เวียดนาม พบว่า คติความเชื่อระบบ “ผี” ของกลุ่มคนไทยในเขตกว๋โจว จังหวัดเหงะอัน ของเวียดนาม ในโลกทางจิตวิญญาณของคนไทยในเขตกว๋โจว ระบบผีถูกจัดเป็นระดับชั้นหรือมีสถานะอย่างจริงจังและมีเขตแดนเฉพาะของตนพร้อมกับขอบวงอำนาจ ผีเทพดาจะอยู่ในเมืองฟ้าตลอดกาลนาน (ยกเว้นแฉกม ซึ่งอยู่ทุกหนทุกแห่ง ส่วนผีอื่น ๆ ในระบบผีธรรมชาติก็จะอยู่ในทุกหนทุกแห่ง) ในป่า ในทุ่งนา ในบ้าน ในเมือง ฯลฯ แต่มีผีบรรพบุรุษที่เป็นผีประจำตระกูลจะอยู่ในห้องเรือน เพื่อปกป้องดูแลเด็กลูกหลานภายในบ้าน มีผีเมืองผีบ้านอยู่ในที่ที่มีขอบวงอำนาจของตน

ระบบผีของกลุ่มคนไทยในเขตกว๋โจวยังไม่พัฒนาไปสู่จุดที่เป็นลัทธิหรือเป็นศาสนาแต่ก็ถือว่ามียระบบแนวคิดสมบูรณ์พอควร ซึ่งทำให้เกิดทัศนะของการมองเห็น โลกที่เป็นจริงและเกิดสัมพันธภาพกับโลกที่มองไม่เห็นหรือโลกของจิตวิญญาณ พวกเขามองเห็นตัวเองเป็นศูนย์กลางของโลกทั้งสอง ขาดทัศนะที่จะสร้างความสัมพันธ์กับโลกทางวัตถุ การเกิดและการสิ้นสุดของสรรพสิ่งในวัตถุซึ่งเป็นวงจรปกติ อย่างไรก็ตาม ความคิดเรื่องผีของคนไทยถือได้ว่าเป็นศาสนาหรือความเชื่อภูพกาล ผีเป็นผลผลิตทางความคิดเกี่ยวกับจักรวาลของกลุ่มคนไทย

ในขณะที่แนวคิดของระบบผีเป็นเรื่องของความเชื่อทางศาสนาภูพกาล เนื้อในของระบบผีก็สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะวิถีคิดของคนไทย มองเห็นขอบวงการเรียนรู้เรื่องคนของชุมชน ซึ่งต้องประจักษ์กับโลกสังคมและโลกธรรมชาติในรูปแบบที่เต็มไปด้วยความลึกลับ

ระบบผีของคนไทยในเขตกว๋โจวแสดงให้เห็นถึงความต้องการและความหวังของคนในชุมชน ว่าอะไรคือสิ่งที่ดีสำหรับชีวิต ในขณะที่ต้องการแสวงหาการคุ้มครองและพลังจากรูปเคารพที่มีจิตวิญญาณเหนือธรรมชาติ แต่มันก็สามารถทำให้เราเข้าใจไปถึงร่องรอยและวัฒนธรรมประเพณี โลกของจิตใจและจริยธรรมของกลุ่มคนไทยได้ด้วย

ในสังคมโบราณ ความเชื่อเรื่องผีของคนไทยในเขตกว๋โจวถือได้ว่าเป็นสายโยงใหญ่ทางจิตวิญญาณที่ช่วยในด้านความรู้สึกนึกคิดและทางจิตวิทยา เพื่อให้คนเกิดความรู้สึกที่ได้รับการทดแทนและสร้างความสมดุลให้กับชีวิต ด้วยเหตุผลดังนี้ ในระดับส่วนตัว คนไทยจะไหว้ผีและถือว่าผีศักดิ์สิทธิ์ และพร้อมกันก็สร้างทัศนะที่มีปฏิบัติวิสัยและประจักษ์วิสัยกับความเชื่อเรื่องผีด้วย แม้ว่าเมื่อฝรั่งเศสเข้าไปปกครองเวียดนาม โดยพยายามจะเปลี่ยนแปลงพวกเขาให้นับถือศาสนาคริสต์ แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ พวกเขาเข้าสู่ชุมชนแห่งจิตใจของคนไทยไม่ได้เลย

ผาสุข อินทรารุท (ม.ป.ป.) ได้ศึกษาเรื่อง พุทธศาสนาและประติมานวิทยา สรุปความว่า ในคติพุทธศาสนานิกายเถรวาทเดิมนั้นไม่มีการบูชารูปเคารพใด ๆ ส่วนในคติของพุทธศาสนานิกายมหายานนั้นปรากฏการบูชาพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์เป็นจำนวนมาก และเพิ่มทวีขึ้นมากในลัทธิตันตระแบบวัชรยาน ซึ่งในงานพุทธศิลป์อินเดียยุคแรก ๆ นั้นจะไม่พบว่ามีการสร้างรูปพระพุทธรูปในรูปของมนุษย์ในลักษณะแบบบุคคลาธิษฐานเลย (มหาบุรุษลักษณะ) แต่จะมีการใช้

สัญลักษณ์สื่อความหมาย หรือบอกเล่าเรื่องแทน เช่นการประสูติที่ใช้สัญลักษณ์เป็นภาพดอกบัว ตรัสรู้ที่ใช้ภาพบัลลังก์ที่มีฉัตรปัก หรือรอยพระพุทธรูปแทน ส่วนปริณิพานก็ใช้สัญลักษณ์เป็น ภาพพระสถูป เป็นต้น

ต่อเมื่อพระพุทธศาสนามีการเปลี่ยนแปลงแยกเป็นลัทธินิกาย และเผยแพร่ออกไปในที่ต่าง ๆ ทั้งยังได้รับอิทธิพลจากคติการสร้างรูปเคารพเป็นภาพบุคคลจากศาสนาอื่น ๆ อย่างเช่นรูปเทพเจ้าของกรีก-โรมัน จึงเกิดการสร้างพระพุทธรูปในศิลปะแบบคันธาระ (ทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ปัจจุบันคือประเทศอัฟกานิสถาน) และส่งผลต่อการเปลี่ยนคตินิยมการสร้าง

พระพุทธรูปขึ้นตามมาในสมัยต่าง ๆ ของศิลปะอินเดีย โดยเฉพาะคติทางพุทธศาสนาแบบมหายาน

ดังนั้นการที่จะรู้ถึงความหมายในงานพุทธศิลป์ ที่ปรากฏเป็นรูปสัญลักษณ์ต่าง ๆ ทั้งพระพุทธรูป พระพิมพ์ สถูป เจดีย์ เสามา ตลอดจนรายละเอียดและองค์ประกอบของภาพเล่าเรื่อง กริยา ท่าทาง หรือปางต่าง ๆ ของพระพุทธรูปแล้ว จะต้องศึกษาเนื้อหาในคัมภีร์ หรือพระไตรปิฎก แนวคิด หลักการต่าง ๆ ของพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ อันเป็นเนื้อหาหรือศาสตร์เฉพาะทาง ด้าน ประติมานวิทยา (Iconography)

### 3. วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบทางศิลปกรรม

เพื่อให้ทราบถึงเอกลักษณ์ หรือลักษณะเฉพาะของพุทธศิลป์จากพุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นมีลำดับพัฒนาการมาจากศิลปะใด ยุคสมัยไหน อะไรคือปัจจัยที่ทำให้ศิลปะจากพุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน มีรูปแบบเป็นเช่นนั้น แนวการศึกษาดังกล่าวนี้นักนำมาใช้กับการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะไทยอย่างเป็นระบบครั้งแรก โดยศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล และท่านทรงกล่าวไว้ว่าเป็นวิธีการศึกษาที่ได้รับมาจากศาสตราจารย์ฟิลิปป์ สแตร์น (Philippe Stannoe) นักวิชาการด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะชาวฝรั่งเศส ซึ่งใช้กระบวนการวิธีนี้ศึกษาศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชา และสามารถสร้างข้อสันนิษฐาน การกำหนดรูปแบบทางศิลปะ กำหนดอายุสมัย โดยการพิจารณาพร้อมกับข้อมูลด้านอื่น ๆ เช่น จารึก และสามารถแยกแยะ กำหนดอายุของศิลปะขอมได้ในช่วงความถี่ของเวลาเพียง 50 ปี และนักวิชาการท่านต่อมาที่ได้นำวิธีการนี้มาใช้อย่างเป็นรูปธรรมสำหรับการศึกษาวิจัยด้านประวัติศาสตร์ศิลปะไทยคือ ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เช่น การศึกษารูปแบบและลวดลายประดับในงานศิลปกรรมไทย รูปแบบและวิวัฒนาการของเจดีย์ในสถาปัตยกรรมไทย ซึ่งมีผลงานเผยแพร่ให้เป็นที่ประจักษ์อย่างกว้างขวางในปัจจุบัน (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2551, หน้า 8-57)

ศักดิ์ชัย สายสิงห์ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี และรุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (2552) ศึกษาเรื่อง ศิลปกรรมทวารวดีอีสาน สรุปความได้ถึงความหมาย ที่มาที่ไปของชื่อวัฒนธรรมและอาณาจักรหนึ่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และรวมถึงปริณิพานทางวัฒนธรรมแบบทวารวดีที่มีร่วมกันของชุมชนในอดีต

ตั้งแต่ช่วงระยะเวลาราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยใช้ข้อมูลด้านเอกสารและจารึกทั้งจากภายในภูมิภาคเอง เอกสารจากภายนอกอย่างบันทึกจากจีน และหลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะชิ้นงานศิลปกรรม เป็นสิ่งบอกเล่าถึงความหมาย ที่มาที่ไปของชื่อวัฒนธรรมและอาณาจักรนั้น โดยกล่าวว่า “ทวารวดี” เป็นชื่อของบ้านเมืองหนึ่งที่เจริญขึ้นในภาคกลางของประเทศไทยตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 16 หลักฐานลายลักษณ์อักษรที่ยืนยันถึงการมีอยู่ของบ้านเมืองนามดังกล่าวนี้ คือ

1. จารึกภาษาสันสกฤตบนเหรียญเงินซึ่งพบทางภาคกลางของไทยหลายเหรียญมีความว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณฺย” แปลว่า “ปุณฺยของพระเจ้าศรีทวารวดี” กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12

2. จารึกภาษาสันสกฤตบนฐานพระพุทธรูปหินทรายพบจากวัดจันทน์กอก อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา มีข้อความ 4 ตอน แปลความหมายได้ว่า “พระเทวี (มเหสี) ของเจ้าแห่งทวารวดี ทรงบัญชาให้พระธิดาสร้างพระพุทธรูปของพระตถาคตนี้ไว้”

3. บันทึกของพระภิกษุจีนนามว่าเหียนจั้งหรือพระถังซำจั๋ง (Hiuen Tsiang) ซึ่งบันทึกไว้เมื่อพุทธศตวรรษที่ 12 ได้บันทึกข้อมูลของบ้านเมืองซึ่งมีนามว่า “โตโลโปตี” (To-lo-po-ti) ซึ่งเป็นสำเนียงจีนของคำว่า “ทวารวดี” ทำให้ทราบถึงตำแหน่งที่ตั้งว่าทวารวดีตั้งอยู่ระหว่างศรีเกษตร (ประเทศพม่า) กับอิตานปุระ (ประเทศกัมพูชา)

4. บันทึกของพระภิกษุจีนนามว่าอี้จิง (I-Tsing) ซึ่งบันทึกไว้เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 13 ขณะที่ท่านกำลังจาริกอยู่ในประเทศอินเดีย ได้ให้ข้อมูลท่านเองเดียวกันกับพระภิกษุเหียนจั้ง

แม้ว่าหลักฐานลายลักษณ์อักษรทำให้ทราบว่าบ้านเมืองอันมีนามว่า “ทวารวดี” จะมีตัวตนอยู่จริง ทว่าศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่ใดยังไม่เป็นที่แน่ชัด บางท่านเห็นว่าจะได้แก่เมืองนครปฐมโบราณ อำเภอเมืองนครปฐม จังหวัดนครปฐม บางท่านเห็นว่าจะได้แก่เมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี บางท่านเห็นว่าได้แก่เมืองลพบุรี อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี นอกจากนี้ขอบเขตอำนาจของกษัตริย์แห่งทวารวดีจะมีมากน้อยเพียงใดก็ยังไม่กระจ่างชัด

เมื่อบ้านเมืองนามว่า “ทวารวดี” เจริญขึ้นทางภาคกลางของไทยเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นต้นมา นักวิชาการจึงกำหนดให้โบราณสถาน โบราณวัตถุที่พบในภาคกลางของไทยและมีอายุในระยะเวลาดังกล่าวว่าเป็นวัตถุทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดี นอกจากนี้ยังนำไปเรียกโบราณสถาน โบราณวัตถุที่พบในภาคอื่น ๆ แต่มีรูปแบบคล้ายกับของที่พบในภาคกลางว่าทวารวดีตามไปด้วย ทั้ง ๆ ที่พื้นที่นั้นอาจไม่ได้อยู่ภายใต้อำนาจของกษัตริย์แห่งรัฐ หรืออาณาจักรทวารวดี

ดังนั้นอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า “ทวารวดี” เป็นนามของบ้านเมืองหนึ่งที่เจริญขึ้นในภาคกลางของไทย และยังเป็นชื่อของวัฒนธรรมกลุ่มหนึ่งที่แพร่กระจายในช่วงเวลานั้นด้วย

บ้านเมืองซึ่งมีนามว่าทวารวดีและวัฒนธรรมทวารวดีค่อย ๆ หายไปจากหน้าประวัติศาสตร์เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 16 ทั้งนี้เพราะถูกแทนที่ด้วยวัฒนธรรมที่เข้ามาใหม่ คือ วัฒนธรรมเขมร ซึ่งเผยแพร่เข้ามาพร้อมกันทั้งทางวัฒนธรรมและอำนาจทางการเมือง

ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2547) ศึกษาเรื่อง ศิลปะทวารวดีวัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย กล่าวถึงงานที่เรียบเรียงขึ้นตามขบวนการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ ที่ให้ความสำคัญกับการตีความที่อยู่บนพื้นฐานของงานศิลปกรรมเป็นหลัก ทั้งนี้ได้ใช้ตัวงานศิลปะบอกเล่าถึงความเป็นมาของบ้านเมืองและสภาพสังคม คือความเป็นมาของ คน หรือประวัติความเป็นมาของกลุ่มชนที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรม การนำเสนอจึงเน้นในส่วนของการสร้างภาพรวมบางเรื่องอาจหาข้อสรุปได้เนื่องจากมีหลักฐานเพียงพอ แต่บางประเด็นอาจหาค้างไว้เนื่องจากยังขาดข้อมูลมาสนับสนุน และเสนอให้มีการค้นคว้ากันต่อไป อย่างไรก็ตามในงานชิ้นนี้ได้พยายามประมวลความรู้และความคิดเห็นจากนักวิชาการต่าง ๆ ที่ได้ศึกษาไว้แล้วมากที่สุดเท่าที่สามารถและตามความจำเป็นที่จะกระทำได้ ซึ่งขอบเขตของพื้นที่ในการศึกษาครอบคลุมแหล่งอารยธรรมทวารวดีทั้งหมด โดยให้ความสำคัญกับบริเวณศูนย์กลางคือที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นหลัก รวมทั้งการแพร่กระจายไปยังท้องถิ่นต่างๆ ในเขตภาคกลางตอนบน จนกระทั่งถึงภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคใต้ ศึกษาเปรียบเทียบงานศิลปกรรมกับแม่แบบคือ อินเดีย และศิลปะในประเทศใกล้เคียงในช่วงระยะเวลาเดียวกัน

ในส่วนระยะเวลานั้น ได้เริ่มกล่าวถึงตั้งแต่ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ (ช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-9) การเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์สมัยก่อนทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 16-17)

การนำเสนอได้แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนแรก เป็นเรื่องของสมัยก่อนทวารวดี และภาพรวมเกี่ยวกับอารยธรรมทวารวดี ส่วนที่ 2 เป็นเรื่องของงานศิลปกรรมทวารวดีทั้งหมด

สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 (ม.ป.ป.) รายงานการขุดแต่งเพื่อการบูรณะ โบราณสถานเมืองเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา สรุปได้ว่าเมืองเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ที่สำคัญแห่งหนึ่งของภาคอีสาน ในช่วงสมัยประวัติศาสตร์แรกเริ่ม ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 ตัวเมืองมีคูน้ำ กำแพงดินล้อมรอบ มีแผนผังคล้ายรูปพัดขนาดใหญ่ ภายในบริเวณทั้งภายในและนอกเมืองมีซากโบราณสถาน โบราณวัตถุที่สำคัญอยู่เป็นจำนวนมากที่สำคัญ คือ จารึกบ่ออีกาที่ระบุศักราชคือ พ.ศ. 1411 และมีเนื้อความที่กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 กษัตริย์เขมร โบราณที่ครองราชย์อยู่ระหว่าง พ.ศ. 1511-1554 พระนอนวัดธรรมจิกเสมาราม ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปางปรินิพพาน ศิลปะทวารวดี กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย นอกจากนี้ยังมีซากโบราณสถานน้อยใหญ่ และกลุ่มใบเสมาหินทรายอีกเป็นจำนวนมาก อันเป็นเหตุให้ประชาชนในสมัยหลังเรียกเมืองแห่งนี้ว่า เมืองเสมา นอกจากนี้แล้วยังสันนิษฐานกันว่าเมืองเสมาเป็นเมือง

นครราชสีมาเก่า ต่อมาภายหลังได้ย้ายเมืองมาอยู่ในบริเวณตัวจังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน และยังคงกล่าวว่าเมืองเสมา เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรศรีจนาศะ เป็นต้น

ท้ายสุดของรายงานการขุดค้นขุดแต่งทางด้าน โบราณคดียังกล่าวถึงเรื่องราวทางด้าน ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเมืองเสมาว่ายังขาดการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีอีกเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะการขุดแต่งศึกษาวิจัยซากโบราณสถาน ต่าง ๆ ซึ่งมีหลายแห่งด้วยกันและการขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อศึกษาหาลำดับขั้นการอยู่อาศัยและยุคสมัยของมนุษย์ ภายในเมืองแห่งนี้ว่าเริ่มตั้งแต่ยุคใดสมัยใด เจริญรุ่งเรืองยาวนานเพียงใด และสิ้นสุดลงเมื่อใด

นภสินธุ์ บุญล้อม (ม.ป.ป.) เสนอรายงานการขุดแต่ง-ขุดค้น-บูรณะ และปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ โบราณสถานศาลานางขาว ตำบลกู่สันตรัตน์ อำเภอนาคนูน จังหวัดมหาสารคาม. พบว่า โบราณสถานศาลานางขาว ตั้งอยู่ภายในคูเมืองบริเวณพื้นที่ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ของเมืองโบราณนครจำปาศรี โดยอยู่ห่างจากคูเมืองด้านทิศตะวันออกประมาณ 50 เมตร ผลการขุดแต่งขุดค้นทำให้สามารถศึกษารูปแบบโบราณสถานและสามารถกำหนดอายุสมัยของโบราณสถานศาลานางขาวได้ คือ

ระยะที่ 1 สมัยทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 สร้างเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนา มีอุโบสถแผนผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ก่อสร้างด้วยศิลาแลงเป็นแนวฐาน ตันนิษฐานว่าเครื่องบนหลังคาเป็นไม้ มีใบเสมาศิลาแลง สลักรูปเจดีย์หรือสถูปที่กลางด้านทั้ง 2 ด้าน ห่างออกจากแนวใบเสมา มีแนวกำแพงแก้วก่อสร้างด้วยศิลาแลงเป็นแนวไม่สูงมากนัก นอกจากรูปแบบของโบราณสถานแล้ว ผลจากการขุดค้นยังพบหลักฐานชั้นดินการอยู่อาศัยสมัยทวารวดี ซึ่งพบหลักฐานเครื่องมือเครื่องใช้ เช่นภาชนะดินเผาทรงหม้อมีสัน หม้อน้ำหรือคนโท ที่มีลายเขียนสีแดงรอบคอหรือตัวภาชนะ ซึ่งเป็นเอกลักษณ์สำคัญของภาชนะดินเผาสมัยนี้

ระยะที่ 2 สมัยทวารวดีตอนปลายร่วมกับสมัยศิลปะร่วมแบบเขมร พบหลักฐานการก่อสร้างเพิ่มเติมจากโบราณสถานสมัยที่ 1 โดยถมดินบดอัดอุโบสถเดิมให้สูงขึ้นแล้วก่อสร้างอุโบสถให้มีขนาดเล็กกว่าเดิมเล็กน้อยพร้อมกับสร้างแท่นบูชาเพิ่มขึ้นอีก 4 แท่น ทางด้านเหนือและด้านใต้ของอุโบสถ มีใบเสมาขนาดใหญ่ปักถัดเข้ามาใกล้อุโบสถมากกว่าในสมัยที่ 1 แต่อยู่ในตำแหน่งใกล้เคียงกัน ทั้งหมดล้อมรอบด้วยแนวกำแพงแก้วก่อสร้างด้วยศิลาแลง ทางด้านทิศตะวันออกมีร่องรอยของแนวศิลาแลงลักษณะเป็นประตูซุ้มกำแพงสิ่งก่อสร้างทั้งหมดนี้มีความเกี่ยวข้องต่อเนื่องกับพุทธศาสนาสืบต่อจากระยะที่ 1 หลักฐานชั้นดินการอยู่อาศัยมีหลักฐานภาชนะดินเผาแบบทวารวดี ร่วมกับเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง (แบบชิงไป๋) และเครื่องเคลือบแบบเขมร

ระยะที่ 3 สมัยศิลปะร่วมแบบเขมรสมัยบาเยน อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ระยะนี้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบ โบราณสถานจากผังเดิมรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มาสร้างเป็นแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมมีห้องมุขยาวทางด้านหน้าด้านทิศตะวันตก แผนผังเช่นนี้เป็นลักษณะของธรรมศาลา

หรือที่พักคนเดินทางสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แม้ว่าธรรมศาลาที่พบในประเทศไทยจะเป็นการก่อสร้างด้วยศิลาแลงทั้งหลัง แต่หลักฐานที่พบที่ศาลานางขาว กลับพบว่ามีส่วนของเครื่องไม้และกระเบื้องมุงหลังคาดินเผาเป็นโครงสร้างหลังคา เช่นเดียวกันกับอาคารพลับพลาจัตุรมุขทางด้านทิศตะวันออกของธรรมศาลา แท่นบูชาในสมัยที่ 2 ทางด้านทิศเหนือยังคงเป็นแท่นบูชาเพียงแท่นเดียวที่ยังใช้การถมดินปิดทับไว้จนเกือบหมด หลักฐานระยะที่ 3 ที่สอดคล้องกับลักษณะโบราณสถานที่อยู่ใกล้เคียงกันคือ กู่สันตรัตน์ ซึ่งเป็นโรคยาศาลาอีกหลังหนึ่งที่ตั้งสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และมีโบราณสถานศาลานางขาวเป็นธรรมศาลาหรือที่พักคนเดินทางที่อยู่ในระยะใกล้เคียงกันหรืออาจกล่าวว่าเป็นโบราณสถานที่สร้างคู่กันในชุมชน โดยมีหน้าที่ต่างกัน คือ กู่สันตรัตน์เป็นศาสนสถานประจำโรงพยาบาลในชุมชน ส่วนโบราณสถานศาลานางขาวเป็นที่พักสำหรับคนเดินทาง สิ่งก่อสร้างทั้งสองหลังสร้างขึ้นในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ศิลปะแบบขอมตามคติความเชื่อในพุทธศาสนานิกายมหายาน

ผาสุข อินทราวุธ และคณะ (ม.ป.ป.) ได้นำเสนอรายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ สรุปผลการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง โดยได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับชุมชนโบราณแห่งนี้ว่ามีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องกันตั้งแต่สมัยก่อน

ประวัติศาสตร์ตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 3-7) จนถึงสมัยอยุธยา

ช่วงระยะเวลาของการอยู่อาศัยช่วงแรกของชุมชนแห่งนี้ปรากฏร่องรอยอยู่แต่ในบริเวณโนนเมืองเท่านั้น และอาจกล่าวได้ว่าชุมชนโบราณที่เมืองฟ้าแดดในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 3-7) ใช้ภาชนะลายเขียนสี (สีแดงบนพื้นครีม) แบบเดียวกับภาชนะที่พบที่บ้านเชียงในยุคเดียวกัน และเป็นกลุ่มภาชนะที่แพร่หลายอยู่ในบริเวณแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราชในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายด้วย จากการกำหนดอายุโดยการเปรียบเทียบและการกำหนดอายุโดยวิธีทางวิทยาศาสตร์ ได้ผลสรุปออกมาว่าช่วงระยะเวลาการอยู่อาศัย ระยะแรกของชุมชนโบราณแห่งนี้เริ่มขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-7 หรือในราว 2,200-1,800 ปีมาแล้วนั่นเอง และชุมชนดังกล่าวนิยมฝังศพโดยการฝังแบบนอนหงายเหยียดยาว

ในช่วงสมัยหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ หรือตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7 เป็นต้นไป ชุมชนแห่งนี้มีพัฒนาการทางเทคโนโลยีสูงขึ้น รู้จักผลิตภาชนะดินเผาแบบเตาที่ระบายความร้อนในแนวนอน รู้จักการถลุงเหล็กเพื่อนำไปทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้แล้ว

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นไป ซึ่งเป็นช่วงเจริญสูงสุดของเมืองนี้มีร่องรอยว่าเมืองโบราณแห่งนี้ได้มีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชุมชนโบราณร่วมสมัยในภูมิภาคเดียวกัน และภูมิภาคอื่น ๆ และมีการผสมผสานกันทางวัฒนธรรมต่าง ๆ อย่างเด่นชัด โดยพบว่าการปลงศพในภาชนะดินเผาตามคตินิยมของชุมชนสมัยหัวเลี้ยวประวัติศาสตร์ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ในแบบประเพณีการปลงศพครั้งที่สอง ขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับชุมชนโบราณใน

ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย ดังปรากฏหลักฐานวัฒนธรรมทางพุทธศาสนา จากร่องรอยของ โบราณสถาน โบราณวัตถุแบบทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) ที่มีให้เห็นอย่างเด่นชัดภายใน บริเวณเมืองโบราณแห่งนี้ คือพระพิมพ์ ที่มีอยู่หลายพิมพ์โดยมีรูปแบบเดียวกับพระพิมพ์ที่พบจาก เมืองโบราณสมัยทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นต้นว่าพิมพ์ที่ 5 (ตามเอกสารรายงานนี้) เป็น พิมพ์เดียวกับพิมพ์ที่พบที่เมืองนครปฐม โบราณ จังหวัดนครปฐม รวมทั้งพิมพ์ที่ 1 และพิมพ์ที่ 2 ก็น่าจะเป็นพิมพ์ที่ได้ต้นแบบ ไปจากพิมพ์นครปฐมเช่นเดียวกัน ส่วนพิมพ์ที่ 4 นั้นเป็นพิมพ์ที่ แพร่หลายอยู่ที่เมืองคันธาระ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม

นอกจากพระพิมพ์แล้ว เครื่องใช้ประเภทต่าง ๆ โดยเฉพาะภาชนะดินเผาที่เป็นแบบนิยม ในวัฒนธรรมทวารวดีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ก็ปรากฏที่เมืองโบราณแห่งนี้ด้วย เช่นหม้อมีน้ำมีพวย (กาน้ำ) ตะคัน และหม้อมีสัน เป็นต้น และภาชนะดินเผาแบบทวารวดียังปรากฏว่าได้รับความนิยม ใช้เป็นของอุทิศให้ผู้ตายในการปลงศพด้วยการฝังแบบนอนหงายเหยียดยาวที่เมืองโบราณแห่งนี้ อีก ด้วย

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-18 เป็นต้นไปดูเหมือนว่าชุมชนโบราณแห่งนี้จะเริ่มเปลี่ยน ค่านิยมเกี่ยวกับการปลงศพ โดยนิยมการเผาแล้วเก็บอัฐิใส่โกศดินเผาไปฝังไว้ตามศาสนสถาน และ ช่วงนี้เองที่ชุมชนแห่งนี้มีการติดต่อกับชุมชนในภูมิภาคต่าง ๆ รวมทั้งภาคเหนือของไทยด้วย เครื่อง ถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง ราชวงศ์หยวน และราชวงศ์หมิง ที่เป็นสินค้าในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชี และ ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็ปรากฏในเมืองโบราณแห่งนี้ด้วย และในสมัยอยุธยา เมืองโบราณแห่งนี้ก็มีการ อยู่อาศัยหนาแน่นมากดัง ได้พบว่ามีศาสนสถานแบบอยุธยาซ้อนทับบนฐานศาสนสถาน แบบทวารวดีเกือบทุกแห่ง

มยุรี วีระประเสริฐ (ม.ป.ป.) ได้ศึกษาเรื่อง พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่พบที่นาคุณ จังหวัดมหาสารคาม สรุปได้ว่า พระพิมพ์เหล่านี้เป็นพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีฝีมือสกุลช่าง ท้องถิ่น ซึ่งได้รับอิทธิพลรูปแบบศิลปะทวารวดีจากภาคกลางของประเทศไทยที่แผ่ขยายขึ้นไปยัง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือพร้อมกับพุทธศาสนา ลัทธิเถรวาท เนื่องจากได้พบพระพิมพ์ดินเผาบาง พิมพ์ทำเป็นภาพพุทธประวัติตอนแสดงมหาปาฏิหาริย์ ที่เมืองสาวัดดี เป็นการแสดงมกปาฏิหาริย์ ได้ต้นคันชามพฤกษ์ (ต้นมะม่วง) ตามที่มีเนื้อเรื่องปรากฏอยู่ในคัมภีร์ภาษาบาลี ชาดกอรุณกถา ใน พุทธศาสนาเถรวาท แต่อย่างไรก็ดีเราก็ได้ค้นพบพระพิมพ์ขนาดเล็ก ๆ ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร 4 กรด้วย ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าในขณะเดียวกันนั้น ชุมชนแห่งนี้ก็มี การบูชาพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ในพุทธศาสนาเถรวาทด้วย ถึงแม้ว่าหลักฐานที่พบส่วนใหญ่ในบริเวณนี้ จะแสดงให้เห็นถึงการบูชาพระพุทธรูปก็ตาม

รูปแบบศิลปะที่ปรากฏอยู่บนพระพิมพ์ดินเผาที่พบที่นาคุณเหล่านี้ เป็นงานศิลปะฝีมือ สกุลช่างพื้นเมือง บางพิมพ์แสดงให้เห็นว่า ยังคงสืบทอดคติการทำพระพุทธรูปตามแบบอินเดียที่



ปรากฏอยู่ในพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ที่มีอายุอยู่ในรุ่นแรก ๆ และในขณะเดียวกัน ก็ได้รับอิทธิพล ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ด้วย แต่พระพิมพ์เหล่านี้คงมีอายุไม่เก่า มากนัก เพราะภาพที่แสดงบนพระพิมพ์ดินเผานั้นเป็นการแสดงภาพที่สลักขึ้นอย่างคร่าว ๆ ทั้งใน ด้านรูปร่างและการแสดงปางต่าง ๆ บางพิมพ์ยังแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะเขมรในสมัยหลังด้วย ซึ่งก็ไม่น่าแปลกใจ เพราะได้พบโบราณวัตถุแบบเขมรที่มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 ลงมา แพร่หลายมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และไม่ไกลจากบริเวณที่พบพระพิมพ์ดินเผากลุ่มนี้ มี การพบโบราณวัตถุสถานแบบเขมรที่มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 อาจสรุปได้ว่าพระพิมพ์ดิน เผาที่พบที่นาคุณมีอายุในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 14-16

นอกจากนี้ รูปแบบและความหมายทางประติมานวิทยาในพระพิมพ์ดินเผากลุ่มนี้ส่วน ใหญ่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบที่ไม่เคยพบในที่ใดมาก่อน บางพิมพ์มีรูปแบบเช่นเดียวกันกับพระพิมพ์ ที่พบที่เมืองฟ้าแดดสูงยางในจังหวัดกาฬสินธุ์ และอาจตั้งข้อสังเกตจากการศึกษาพระพิมพ์ที่พบที่ นาคุณได้ว่า พระพุทธรูปนาคนปรกแสดงปางมารวิชัยเคยทำมาก่อนแล้วในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ของประเทศไทย เพราะ ได้พบพระพิมพ์ขนาดเล็กทำเป็นพระพุทธรูปนาคนปรกแสดงมารวิชัย ถึงแม้ว่าจะเป็นการแสดงปางมารวิชัยที่มีลักษณะพิเศษ คือวางพระหัตถ์ขวาไว้บนพระเพลา และ แสดงปางมารวิชัยโดยพระหัตถ์ซ้ายก็ตาม

สำหรับจารึกที่ปรากฏอยู่บนด้านหลังของพระพิมพ์ในกลุ่มที่ 1 และกลุ่มที่ 2 เป็น ข้อความที่กล่าวถึงการทำบุญของผู้สร้างพระพิมพ์ แตกต่างไปจากพระพิมพ์สมัยทวารวดีที่พบใน ภาคกลาง การทำพระพิมพ์สมัยทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น เป็นการสร้างบุญอย่างหนึ่ง โดยทำขึ้นแล้วถวายเป็นพุทธานุชาไว้ตามศาสนสถาน

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า พระพิมพ์ดินเผาที่พบที่นาคุณ จังหวัดมหาสารคามนี้เป็นหลักฐาน สำคัญยิ่งในการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่แสดง ให้เห็นถึงลักษณะพิเศษหรือลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นที่แตกต่างไปจากวัฒนธรรมทวารวดี ที่พบ ในภาคกลางของประเทศไทย

ในการศึกษาวัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดี จำเป็นที่จะต้องทราบถึงมิติต่าง ๆ ของ วัฒนธรรมสมัยนี้ด้วยประเด็นของการศึกษาและการตั้งข้อสังเกตตามหลักเกณฑ์ดังกล่าว โดยเฉพาะ หลักเกณฑ์ทางด้านภูมิศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่และสภาพแวดล้อม การติดต่อสัมพันธ์กันระหว่าง กลุ่มคนในพื้นที่อีสาน กับกลุ่มคนในพื้นที่อื่น ๆ ในช่วงเวลานี้

## วิธีดำเนินการวิจัย

แบบการวิจัย การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research Methodology) ด้วยการบูรณา การวิธีการศึกษาตามเงื่อนไขและข้อมูลที่มีความแตกต่างกันดังนี้

1. การศึกษาภาคสนาม (Field Study) สำหรับการเก็บและศึกษาหลักฐานเชิงประจักษ์ต่าง ๆ ของเมือง ศิลปกรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุ ที่เป็นพุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน
2. วิธีการทางประวัติศาสตร์ศิลปะ (Art History Research) สำหรับการวิเคราะห์ข้อมูลจากหลักฐานเชิงประจักษ์ทางวัตถุศิลปกรรม ทั้งทางรูปแบบ และความหมายของพุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน
3. การศึกษาวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ทั้งเอกสารชั้นต้นที่ได้รับการแปลและปริวรรตแล้ว เช่นจารึก วรรณกรรมทางพุทธศาสนา พระไตรปิฎก และเอกสารชั้นรอง ได้แก่ ข้อมูลที่ผ่านการศึกษาค้นคว้าตีความ เช่น บทความทางวิชาการ ตำราวิชาการ ผลงานวิจัย ผลงานวิทยานิพนธ์

### ขั้นตอนและวิธีดำเนินการวิจัย

1. รวบรวมและศึกษาเอกสาร จากแหล่งต่าง ๆ เช่น  
 ห้องสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร  
 หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร  
 สำนักวิทยบริการมหาวิทยาลัยขอนแก่น  
 สำนักวิทยบริการมหาวิทยาลัยบูรพา  
 คลังข้อมูลประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา  
 ห้องข้อมูลสำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น  
 ห้องข้อมูลสำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด  
 ห้องข้อมูลสำนักศิลปากรที่ 11 อุบลราชธานี  
 ห้องข้อมูลสำนักศิลปากรที่ 12 นครราชสีมา  
 ห้องข้อมูลพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย นครราชสีมา
2. การศึกษาภาคสนาม สัมภาษณ์ข้อมูลด้านโบราณคดี ทั้งโบราณสถาน โบราณวัตถุ แหล่งที่พบภาพสลักพระพุทธรูปขนาดใหญ่ตามเชิงผา ในพื้นที่ภาคอีสาน โดยใช้เวลาแหล่งละ 5-6 วัน ด้วยการบันทึกภาพถ่าย ประวัติ ข้อมูลพื้นฐาน ทั้งตำแหน่งที่ตั้ง วัสดุ ขนาด กรรมวิธีในการสร้าง ในจังหวัดต่าง ๆ ดังนี้  
 จังหวัดนครราชสีมา  
 ศึกษาเมืองโบราณเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เกี่ยวกับรูปแบบของผังเมือง ระบบคูน้ำคันดิน พระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ เสาหิน ธรรมจักร พระพุทธรูป และสถูป (ซากฐาน) เจดีย์ (รวมถึงเจดีย์จำลองสำริด) รูปแบบต่าง ๆ สถานที่พบจารึกบ่ออีกา จารึกเมืองเสมา ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย

แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จากการขุดค้นชุมชนโบราณในบริเวณทุ่งสำริด ประกอบด้วยชุมชนโบราณบ้านธารปราสาท บ้านโนนวัด บ้านเนินอุโลก และบ้านหลุมข้าว

จังหวัดอุบลราชธานี และจังหวัดยโสธร

ศึกษาแหล่งโบราณสถาน ที่พบศิลาจารึกสมัยเจนละ จารึกเจ้าชายจิตรเสน จำนวน 5 หลัก และจารึกอื่น ๆ ที่กระจายอยู่ในบริเวณนี้ คือจารึกบ้านโนนสังข์ จารึกโบราณสถานดงเมืองเตย จารึกบ้านตาตอง รวมทั้งชิ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร

จังหวัดกาฬสินธุ์

ศึกษาเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ทั้งขนาด ระบบผังเมืองและระบบคูน้ำคันดิน หลักฐานเชิงประจักษ์ของวัตถุทางวัฒนธรรมที่สำคัญ ได้แก่ พระพุทธรูป พระพิมพ์ สถูป เจดีย์ ขนาดใหญ่และเล็กจำนวนสิบกว่าหลัง ที่สำคัญได้แก่ เจดีย์พระธาตุยาอุบาย เสาไม้ที่พบเป็นจำนวนมากทั้งรูปทรงกลีบบัวหรือแบบใบพาย แบบเป็นแท่งเหลี่ยม และที่สลักเป็นภาพเล่าเรื่อง ส่วนหนึ่งถูกนำมาเก็บรักษาไว้ที่วัด โพธิ์ชัยเสมาราม ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

นอกจากนี้ยังพบภาพสลักพระพุทธรูปไสยาสน์ หรือพระนอนตามเพิงผาในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์รวมสามองค์ด้วยกัน คือ พระพุทธรูปไสยาสน์ จากภูค่าว อำเภอสหัสขันธ์ เป็นพระนอนขนาดใหญ่ ไม่ใหญ่มาก มีความยาวประมาณ 2 เมตร ที่ภูบ่อ อำเภอมือเือง พบพระพุทธรูปไสยาสน์สององค์ คือองค์ด้านบน กับองค์ด้านล่าง องค์แรก สลักบนแผ่นหินตรงเชิงเขาด้านล่าง ความยาวประมาณ 3.30 เมตร รวมถึงการพบอักษรจารึกไว้ที่ปลายพระบาทด้านล่าง ซึ่งยังไม่สามารถอ่านได้ องค์ที่สอง อยู่ถัดขึ้นไปด้านบนใกล้ยอดเขา มีความยาวประมาณ 5.20 เมตร องค์พระสลักมีความนูนหนา และกลมกลึงด้วยปริมาตรที่เด่นชัดประทับบนตั่งเตี้ยที่สลักเป็นภาพนูนรองรับเช่นเดียวกัน

จังหวัดมหาสารคาม

ศึกษาเมืองโบราณนครจำปาศรี ตำบลภูสันตริตัน อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม ทั้งขนาด รูปแบบของผังเมือง ระบบคูน้ำคันดิน หลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมร่องรอยของศาสนสถาน แหล่งที่พบเจดีย์จำลอง (สำริด) พระพิมพ์ทั้งขนาดและรูปแบบต่าง ๆ จำนวนมาก รวมถึงเสาหินเมืองโบราณคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ขนาดของเมือง รูปแบบและระบบผังเมือง พระพุทธรูปประทับยืนขนาดใหญ่สององค์ ที่พบในเมือง โบราณแห่งนี้ คือพระพุทธรูปมิ่งเมือง ประดิษฐาน ณ วัดสุวรรณวาส อีกองค์หนึ่งเรียกว่าพระพุทธรูปมงคล ประดิษฐาน ณ วัดพุทธรูปมงคล

จังหวัดอุดรธานี

ศึกษาโบราณสถานภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี แหล่งโบราณสถานที่เห็นได้ถึงการเข้ามาปรับภูมิทัศน์สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ จากโขดหินเพิงผารูปทรงพิเศษแปลกตา

ให้มาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และมีหลักฐานการใช้งานที่มีสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยประวัติศาสตร์ยุคสมัยไทยลาวจวบจนปัจจุบัน มีกลุ่มโบราณสถานกระจายตัวอยู่ทั่วบริเวณอุทยานฯ เช่น หอนางอุษา คอกม้าท่าวารส ถ้ำวัดพ่อตา วัดลูกเขย พระพุทธรูปบาทบัวบก พระพุทธรูปบาทบัวบาน กลุ่มเสมาหินขนาดใหญ่ที่ปักกระจายทั่วบริเวณ และล้อมรอบสถานที่หรือ โขดหินต่าง ๆ และเสมาหินสลักภาพเล่าเรื่องที่พบบริเวณเชิงผาที่เรียกว่าโบราณสถานบวชพระปู่

#### จังหวัดชัยภูมิ

ศึกษาแหล่งโบราณคดีภูพระ (วัดพระเจ้าองค์ตื้อ) โดยมีพระพุทธรูปขนาดใหญ่สลักไว้ที่เพิงผา รอบโขดหินรูปดอกเห็ด จำนวนเจ็ดองค์ และองค์ใหญ่สุดสลักไว้ที่เพิงหินอีกก้อนในบริเวณเดียวกัน รวมทั้งแหล่งที่เคยพบเสมาหิน และจารึก แลปอำเภอกุฉินารายณ์ อำเภอกะเปอร์ อำเภอบ้านฝาง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

แหล่งวัฒนธรรมทวารวดีอื่น ๆ ที่กระจายตัวอยู่ทั่วไปในภาคอีสาน เช่นกลุ่มเสมา

หินที่พบในแถบลุ่มแม่น้ำโขง ในเขตอำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดเลย และจังหวัดหนองคาย สกลนคร นครพนม ไปจนถึงจังหวัดมุกดาหาร รวมทั้งพระพุทธรูปแบบทวารวดีที่พบในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ จากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ อำเภอประโคนชัย และในจังหวัดสุรินทร์

3. ศึกษาข้อมูลจากสำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ด้วยการบันทึกภาพโบราณวัตถุ และสัมภาษณ์นักวิชาการและผู้ชำนาญการประจำ

หน่วยงานต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี จังหวัดราชบุรี

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี จังหวัดปราจีนบุรี

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย จังหวัดนครราชสีมา

สำนักศิลปากรที่ 12 นครราชสีมา และ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัด

นครราชสีมา

สำนักศิลปากรที่ 9 ขอนแก่น และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น จังหวัด

ขอนแก่น

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี

สำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด จังหวัด

ร้อยเอ็ด

สำนักศิลปากรที่ 11 อุบลราชธานี และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี  
จังหวัดอุบลราชธานี

4. กำหนดเค้าโครงงานวิจัย

กำหนดเค้าโครงและส่วนประกอบต่าง ๆ ของงานวิจัย โดยแบ่งเป็นบทต่าง ๆ ทั้งหัวข้อ  
หลัก หัวข้อรอง รวมถึงประเด็นข้อปลีกย่อยต่าง ๆ

5. ตรวจสอบหลักฐาน

เลือกสรรและคัดกรองข้อมูล ทั้งข้อมูลเอกสาร หลักฐานของพุทธเจดีย์ ศิลปกรรมและ  
หลักฐานเชิงประจักษ์ต่าง ๆ

6. วิเคราะห์ และจัดหมวดหมู่ข้อมูล

7. สังเคราะห์ข้อมูล

8. เรียบเรียงรายงานการวิจัย

9. ปรับปรุงร่างรายงานความก้าวหน้างานวิจัย

10. นำเสนอและรับฟังความคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิ

11. เรียบเรียงเอกสารและนำเสนอผลการวิจัย